

**Х.А. КАРИМОВ
Д.О. ОБЛАКУЛОВ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ
ҚОНУНИДА ҚИЙНОҚҚА СОЛИШ ВА БОШҚА
ШАФҚАТСИЗ, ФАЙРИНСОНИЙ ЁКИ
ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ
МУОМАЛА ҲАМДА ЖАЗО ТУРЛАРИНИ
ҚЎЛЛАГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК**

Монография

**Тошкент
«Адолат»
2014**

УЎК: 343.255.5
КБК 67.408(5Ў)
К-25

К-25

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик/Х. Каримов, Д. Облакулов – Т.: «Адолат», 2014 й. – 168 б.

ISBN 978-9943-4377-3-9

УЎК: 343.255.5
КБК 67.408

Тошкент Давлат юридик университети илмий-услубий Кенгашининг 2014 йил 25 июндаги 4-сонли баённомаси билан; Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Илмий Кенгашининг 2014 йил 26 июндаги 6-сонли баённомаси билан чоп этиш учун тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

Қ.Р.Абдурасулова, ТДЮУ “Жиноят ҳуқуқи ва криминология” кафедраси мудир, юридик фанлар доктори.

Тақризчилар:

Б.Х. Пўлатов, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари катта ўқитувчиси – юридик фанлар доктори, профессор,

Б.Ж. Ахраров, ТДЮУ “Жиноят ҳуқуқи ва криминология” кафедраси профессори, юридик фанлар доктори,

А.И. Тошпўлатов, юридик фанлар номзоди, доцент.

Ушбу монографияда ижтимоий ҳавфли қилмиш сифатида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала тушунчаси, қийноқни қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган нормаларнинг ижтимоий зарурати ва ривожланиш тарихи, қийноқнинг олдини олиш ва унинг учун жазолаш бўйича халқаро шартномалар ва халқаро механизмлар, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг жиноят-ҳуқуқий тавсифи, қийноқнинг квалификациявий белгилари ҳамда хорижий давлатлар жиноят қонунчилигида қийноқ учун жавобгарлик белгиланган нормаларнинг таҳлили ёритиб берилган.

Монография юридик олий ўқув юртларининг талабалари, магистрлари, мазкур масала бўйича илмий изланишлар олиб бораётган тадқиқотчиларга, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходимларга, шунингдек, ушбу мавзуга қизиқувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4377-3-9

© Х.А. Каримов, Д.О. Облакулов, 2014 йил.

© Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги «Адолат» нашриёти, 2014 йил.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
I боб. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган нормаларнинг умумий тавсифи	9
1.1. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала тушунчаси	9
1.2. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган нормаларнинг ижтимоий зарурати ва ривожланиш тарихи	25
1.3. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг олдини олиш, унинг учун жазолаш бўйича халқаро шартномалар ва халқаро механизмлар	54
II боб. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жиноятининг жиноят-ҳуқуқий тавсифи	84
2.1. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг объектив белгилари	84

2.2.	Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг субъектив белгилари	114
III боб.	Қийноқнинг квалификациявий белгилари ҳамда хорижий давлатлар жиноят қонунчилигида қийноқ учун жавобгарлик белгиланган нормаларнинг таҳлили	134
3.1.	Қийноқнинг квалификациявий (жавобгарликни оғирлаштирувчи) белгилари ҳамда жавобгарлик белгиланган қонун нормаларини такомиллаштириш масалалари	134
3.2.	Айрим хорижий мамлакатлар жиноят қонунчилигида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарликнинг ҳуқуқий асослари	150
Хулоса	165

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг қисқа вақт ичида амалга оширилган кенг қамровли ислохотлар натижасида юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида изчил ўзгаришлар юз берди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг дахлсизлигини таъминлаш, инсонни кадрлаш ва улуғлашга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек: “Жиноий-ҳуқуқий соҳадаги сиёсатни такомиллаштиришда жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини янада либераллаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш энг муҳим йўналишга айланди”¹. Ўз навбатида жамиятни демократлаштириш умуминсоний кадриятлар, инсон ҳаёти, соғлиғи, эркинлиги, кадр-қиммати, ҳуқуқ ва манфаатлари алоҳида эътироф этилишини назарда тутлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида, “Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тайзиққа дучор этилиши мумкин эмас”лиги белгиланган. Конституциямизнинг ушбу моддаси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 5-моддасига² мос келади.

Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б. 19.

² **Изоҳ:** БМТнинг 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 5-моддасида: “Ҳеч ким қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни хўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак” деб белгиланган.

турлари халқаро ҳамжамият томонидан ғайриинсоний ва йўл қўйиб бўлмайдиган ҳолат сифатида тан олинади.

Шундай қилиб, қийноққа солиш ва муомаланинг бошқача шафқатсиз (инсонийликка зид) ёки кадр-қимматни камситувчи турларига йўл қўйилмаслиги конституциявий принцип даражасида миллий қонунчилигимизда мустаҳкамланган.

Таъкидлаш лозимки, қийноқни халқаро ҳуқуқ ҳам қоралайди ҳамда давлатлар учун ушбу қилмиш учун жиноий жавобгарлик белгилашни тавсия этади. Шу сабабли қийноқ феномени халқаро ҳуқуқ соҳасида ҳам жиноят ҳуқуқи соҳасида ҳам тадқиқ қилинадиган ижтимоий муносабат ҳисобланади.

Бугунги кунда қийноқ феномени кам ўрганилган тадқиқот объекти ҳисобланади ҳамда мазкур жиноятларга қарши кураш муаммоларини ўрганиш ва унинг олдини олиш борасида тадқиқот олиб бориш зарурлигини кўрсатади.

Қийноқ учун жавобгарликнинг айрим жиҳатлари М.Ҳ. Рустамбоев, Б.Ж. Ахраров, З. Иноғомжонова, Ф.Ҳ. Рахимов, А.Х. Саидов, Н.С. Салаев ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз аксини топган.

Қ.Р. Абдурасулова, З.Х. Гулямов, Х.А. Каримов, Б.И. Исмоилов, Ж.И. Сафаров, А. Сатторовлар ушбу масаланинг айрим жиҳатларини алоҳида тадқиқот сифатида ўрганганлар.

Ушбу мавзунинг турли жиҳатлари Р.С. Чобанян, В.Д. Гончаренко, Л.В. Лобанова, Н.В. Борисенкова, М.А. Гаранина, Г.Ю. Гладких, Л.К. Лосицкая, А.В. Федоров, К.Н. Бабиченко, П. Кривошеин (Россия Федерацияси); В.В. Кузнецов, Л.В. Дорош, О.В. Довгань, И. Мигович, Ю. Александров, К.В. Катеринчук, А. Шульга (Украина); К. Салимов (Озарбайжон); Р. Акылбекова, И. Алдыбаева, А. Гришин, Г. Калиакбарова (Қозоғистон); С. Багишбеков, У. Бабакулов (Қирғизистон); Н. Бахриева, Н. Зокирова, М. Мамадшоев, Р. Ульмасов (Тожикистон) сингари олимлар томонидан алоҳида тадқиқ қилинган.

Хорижий мамлакатларда D. Skott, Kammiy Jiffar (Буюк Британия), У. Хусанходжаева (Буюк Британия Эссекс университети магистранти), Аллег Анри (Жазоир, Франция), Rouget D. (Франция) Sadiq Riza (АҚШ) сингари олимлар томонидан алоҳида тадқиқот сифатида, шунингдек, Alexander Zahar and Goran Sluiter (Буюк Британия), Bassiouni, Cherif M, Hoogh, Gilbert, Geoff (АҚШ), Van den Wyngaert Kriangsak Kittichaisaree, Ilias Bantekas, Helmut Kreicker (Германия Федератив Республикаси) сингари олимлар қийноқнинг айрим жиҳатларини ўрганганлар.

Олимлар томонидан қийноқни қўллаганлик учун жиний жавобгарлик масалаларининг турли жиҳатлари илмий асослангандир, фойдали хулосалар ишлаб чиқилганига қарамай, мавзунинг барча жиҳатлари тўлиқ ўрганилмаган, қўплаб тадқиқотлар муаммонинг назарий жиҳатларини тадқиқ қилишга қаратилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қийноқнинг тарихий, ижтимоий, жиноят ва халқаро-ҳуқуқий жиҳатларини ўрганиш илмий нуқтаи назардан долзарб ҳисобланади.

Мазкур тадқиқотда қуйидаги масалалар ҳал этилади:

- қийноқ, шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала тушунчаси очиб берилади;

- қийноқ учун жавобгарлик белгиланган нормаларнинг ижтимоий зарурати ва ривожланиш тарихи ёритилади;

- қийноқнинг олдини олиш ва унинг учун жазолаш бўйича халқаро шартномалар ва халқаро механизмларнинг фаолияти таҳлил этилади;

- Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик жиноятининг жиноят-ҳуқуқий тавсифи ўрганилади;

- айрим хорижий давлатлар жиноят қонунлари мавзуга оид нормаларининг қиёсий тавсифи ўрганилади;

- олинган натижаларга мувофиқ жиноят қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг айрим қарорларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар берилади.

Ушбу монографияни ёзишда соҳага оид илмий адабиётлардан, шунингдек, халқаро ҳуқуқ томонидан эътироф этилган халқаро норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан бир қаторда мамлакатимиз Конституцияси ва қонун ҳужжат-ларидан кенг фойдаланилди.

Монографияда билдирилган фикр-мулоҳаза ва хулосалар юридик университет ва юридик факультетларда, Ички ишлар Академиясида дарс жараёнида, магистрлик диссертациялари, битирув малакавий ва курс ишларини ёзишда, ушбу мавзу бўйича илмий изланишлар олиб боришда фойдаланилиши мумкин, шунингдек амалиёт ходимлари учун ҳам зарур қўлланма бўлади, деган умиддамиз.

I боб. ҚИЙНОҚҚА СОЛИШ ВА БОШҚА ШАФҚАТСИЗ, ҒАЙРИНСОНИЙ ЁКИ ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ МУОМАЛА ҲАМДА ЖАЗО ТУРЛАРИНИ ҚЎЛЛАГАНЛИК УЧУН ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК БЕЛГИЛАНГАН НОРМАЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

1.1. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала тушунчаси

“Жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминлангандагина у чинакам ҳуқуқий, фуқаролик жамияти бўлади. Бизнинг пировард мақсадимиз инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилинадиган маърифатли жамият барпо этишдан иборат”.¹

Бугунги кунда миллий қонунчилигимизнинг инсонпарварлик тамойиллари билан йўғрилганлиги фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини мустаҳкам муҳофазалаш имконини беради.

Муайян бир ходисани ўрганишга киришишдан аввал унинг моҳияти, тушунчасини билиб олиш зарур бўлади.

Қийноққа солиш тушунчасига берилган илк илмий таърифлардан бири Чезаре Беккария томонидан 1764 йилда ёзилган “Жиноятлар ва жазолар ҳақида” асарида тақлиф қилинган таъриф ҳисобланади. Бу асарда қийноққа солиш айбланувчи устидан унинг иши бўйича юритилаётган тергов даврида ёки ундан жиноят содир этганлигига иқрорлик кўрсатуви олиш ёинки у сўроқ чоғида берган қарама-қарши кўрсатувларни тушунтиришга уни мажбурлаш ёхуд жиноят бўйича шерикларини айтишга уни мажбур этиш ёки у содир этган бўлиши мумкин бўлган бошқа жиноятларни очиш учун бажариладиган қийноқ ҳаракатлар сифатида таърифланади.

¹ И.А. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 31.

Ушбу таърифдан қийноқ тергов жараёни ёки жиноятларни очиш билан боғлиқ ҳолатларда қўлланилганлигини тушуниш мумкин.

“Қийноққа солиш” тушунчасининг норматив таърифи илк бор БМТнинг 1975 йил 9 декабрда қабул қилинган “Ҳамма шахсларни қийноқлардан, бошқа қаттиқ, шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларидан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Декларациясида берилган. Мазкур Декларацияда “қийноққа солиш” тушунчасининг мазмуни хусусидаги турли хил қарашлар ривожлантирилган ва 1-моддасида у “расмий шахс томонидан ёки унинг кўрсатмасига биноан инсонга ундан ёки учинчи шахсдан ахборот ёки иқрорлик кўрсатувлари олиш, у содир этган ёки содир этганликда гумон қилинаётган ҳаракатлар учун уни жазолаш ёнки уни ёки бошқа шахсларни қўрқитиш мақсадида била туриб кучли оғриқ ёхуд жисмоний ёки ақлий азоб-уқубатлар етказишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат”¹, деб таърифланган.

1984 йил 10 декабрда БМТ томонидан қабул қилинган “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши” Конвенциянинг 1-моддасида эса, қийноқ қуйидагича таърифланади: “қандайдир шахсга ундан ёки учинчи шахсдан маълумотлар ёки эътироф олиш, уни у ёки учинчи шахс содир этган ёки содир этишда у гумон қилинадиган ҳаракат учун жазолаш, шунингдек уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки зўрлаш мақсадида, ёки бундай оғриқ ёки азоб давлатнинг мансабдор шахси ёки расмий сифатдаги бошқа шахс ёки уларнинг гиж-гижлаши билан ёки уларнинг хабардорлигида ёки индамай розилиги билан ҳар қандай тусдаги камситиш асосланган

¹ www.terralegis.org/terra/ind_act.html

исталган сабаб бўйича атайлаб кучли оғриқ ва азоб бериш каби ҳаракатларни содир этиш”¹.

Конвенцияга фақат қонуний санкциялар натижасида вужудга келадиган, улар билан узвий бўлган ёки улар билан боғлиқ ҳолда тасодифан етказиладиган оғриқ ва азоб-уқубатлар киритилмаган.

Юқорида келтирилган таърифга асосланган ҳолда қийноқни ташкил этувчи қуйидаги учта асосий элементни ажратиш мумкин:

оғир жисмоний ёки маънавий азоб ёки озор етказиш;
давлат мансабдор шахсларининг рухсати, сукут сақлаган ҳолдаги розилиги туфайли ҳуқуқбузарлик содир этилиши;

муайян мақсад, масалан, ахборот олиш, жазолаш ёки кўрқитиш мақсадида ҳуқуқбузарликни содир этиш.

Аксарият олимлар тўртинчи белги сифатида ноқонуний ҳаракатлар оқибатида оғриқ ва азоблар етказилишини ҳам таъкидлашади².

Демак, қийноқнинг асосий элементлари мавжудлиги қийноққа солганлик учун жавобгарликни келтириб чиқаради.

Юридик адабиётларда³ қийноқ тушунчасининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган:

- 1) давомийлик ва мунтазамлик;
- 2) таъсир этиш усулига кўра, ўта шафқатсизлик билан содир этилиши;

¹ Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 130–I-сонли Қарорига асосан 1995 йил 31 августда қўшилган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, 9-сон, 205-модда.

² У. Хусанходжаева. Что такое пытки: понятие и квалификация. // Освещение проблемы пыток в масс-медиа центральной Азии. Алматы, Казахстан, 2008, Б.5; Акылбекова Р., Алдыбаева И. Мониторинг свободы от пыток: опыт Казахстана. // Освещение проблемы пыток в масс-медиа центральной Азии. Алматы, Казахстан, 2008, Б.31–35.

³ Уголовное право. Особенная часть. Учебник / Под ред Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. - М., 1998. - 656 с.

3) кучли оғриқ, оғир ва ўта оғир азоб ва қийноқ (жисмоний ва руҳий) етказилиши;

4) айбнинг қасд тури ва муайян мақсаднинг кўзланиши.

Д.Р. Скотт “қийноқ ҳолат ва мақсадларидан ҳамда унинг тамом бўлиши ёки инсон ҳаётидан маҳрум этилишига сабаб бўлишидан қатъи назар, инсонга азоб ва оғриқ етказувчи ҳар қандай жараёнди”¹, деб таъкидлайди.

С. Ожегов эса, қийноқни “айбланувчини сўроқ қилишда жисмоний зўрлик ишлатиш, қийнаш”² деб таърифлайди.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида мазкур тушунчага қуйидагича таъриф берилган бўлиб, унга кўра, қийноқ:

1) жисмоний ёки руҳий азоб, азият, озор;

2) қийнаш ва азоблашнинг йўл, усуллари ва уларни кўллаш³ деб изоҳланади.

Айрим олимлар қийноқ мустақил маъно ва мазмун касб этмайди, деган ёндашувни маъқуллайдилар. Улар қийноқ деганда ғайриинсоний ҳамда инсон қадр-қиммати ва шаъни камситувчи муомаланинг етказилган азоблар нуктаи назаридан нисбатан интенсив бўлган шаклини тушунадилар⁴.

Р.С Чобаняннинг фикрига кўра, қийноққа солиш, биринчи навбатда, жабрланувчини маълум ҳаракатларни бажаришга мажбурлаш учун унга азоб, оғриқ беришда ифодаланадиган ғайриижтимоий қилмиш ҳисобланади⁵. Демак, қийноққа солишнинг ижтимоий моҳияти оғриқ,

¹ Скотт Д.Р. История пыток/ Превод с английского А.А.Обухова М.:Олмата пресс, 2002. С 20.

² Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1998. С. 760

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти., 2008.-Б.430.

⁴ Дженис М., Кэй Р. Брэдли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). - М.: Права человека, 1997. - 147 с.

⁵ Чобанян Р.С. Пытка: уголовно-правовое и криминологическое исследование (12.00.08 - уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право) Диссертация. к. ю. н. Науч. Рук. – д. ю. н., профессор Мацкевич И.М. М.: 2007,Б. 35

азоб бериш, камситиш мақсадида инсонга таъсир кўрсатишнинг шафқатсиз усулларини қўллаган ҳолда унинг хоҳиш-иродасини бостириш, мажбурлашда ифодаланлади. Бунда жабрланувчи қийноқ остида амалга оширилган ҳаракатлар туфайли рўй бериши мумкин бўлган оқибатлар ҳақида ўйлаш имкониятини йўқотади ва ўз аҳволини яхшилашга умид қилади. Масалан, оғриқ ва азобларнинг тўхтатилиши учун инсон жиноятни ўз бўйнига олиши мумкин.

Айрим олимлар қийноққа солишнинг ўта шафқатсизлик билан содир этилишини таъкидлашади. Уларнинг фикрича, бунда жабрланувчига нисбатан махсус усуллар, воситалар ва асбоб-ускуналар ёки айбдор томонидан жисмоний куч ишлатилади¹.

Ушбу мавзу бўйича тадқиқот ишларини олиб борган украиналик олима К. В. Катеринчукнинг фикрича, “қийноққа солиш – бу шахсдан қайсидир маълумот олиш ёки кейинчалик жазолаш мақсадида иқрорлик олишни кўзлаган инсонийликка зид хатти-ҳаракат ҳисобланади. Қийноққа солишнинг мақсади – бу уни умумий жиноятлардан фарқловчи белгиларидан бири ҳисобланади”².

1969 йилги “Дания, Франция, Норвегия, Швеция ва Голландия” (Грек иши) иши бўйича қийноққа солиш “мақсади маълумот ёки иқрорлик олиш ёхуд жазолаш бўлган инсонийликка зид муносабат” сифатида эътироф этилган бўлса, 1978 йилги “Ирландия Бирлашган Қиролликка қарши” ишида қийноққа солиш “қасддан амалга ошириладиган, жиддий ва оғир азоблар

¹ Кривошеин П. Пытка: понятие, признаки / П. Кривошеин // Уголовное право. – 2005. – № 5. – С. 40–43.

² Катеринчук К.В. Криминально-правови та кримінологічні заходи запобігання катуванню: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Катеринчук; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – 15. с.

етказадиган инсонийликка зид муносабат” сифатида эътироф этилган¹.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, қийноққа солинган шахсга жиддий рухий жароҳатлар етказилади ва улар одатда асаб бузилишлари, депрессия ҳамда уйқусизликка олиб келади. Қийноққа солиш жараёнида инсон ўз танасидан нафратланади, боиси у танаси сабабли азобни бошидан ўтказди. Қийноққа солиш жабрланувчилари реаллик ва вақт ўтиши ҳиссиётларини йўқотиб боради². Бундан кўриниб турибдики, тан жароҳатлари етказиш, оддий усулларда дўппослаш, қийноққа солиш етказадиган даражадаги оқибатларга олиб келмайди.

Украиналик ҳуқуқшунос Д.Г. Михайленконинг таъкидлашича, қийноқ маълум бир мақсадга эришиш учун яъни: 1) жабрланувчини маълум ҳаракатларни амалга оширишга мажбурлаш ёки ундан икромлик олиш; 2) шахсни содир этган қилмиши учун жазолаш; 3) шахсни кўрқитиш; 4) дискриминация ҳаракатларини амалга ошириш учун содир этилиши мумкин³.

В.Г. Вениаминовнинг фикрига кўра, қийноқ деганда, “муттасил равишда дўппослаш ёки бошқа кўринишдаги зўрлик хусусиятидаги ҳаракатларнинг содир этилиши жисмоний ёки рухий азият чекилишига олиб келиши” тан олиниши лозим⁴.

1 Зайцев Ю. Статья 3 Европейской конвенции з прав людини: специфика тлумачення та застосування//Заборона катування: Практика Европейського суду з прав людини / [уклад. Ю. Зайцев, О. Павличенко]. – К.: Укр. Центр Правничих Студий, 2001. – 194 с.; Ягунов Д.В. Практика Европейського суду з прав людини (прецеденти та коментарі з питань кримінального судочинства) / Д.В. Ягунов; за ред. та вступ. сл. Й.Л. Бронза, Адвокат. об-ня «Одес. обл. колегія адвокатів», рец.: В.О. Туляков, О.К. Вишняков, М.И. Пашковський, Т.О. Анцупова. – О. : Феникс, 2010. – 256 с.

2 Александров Ю. Пытки: история вопроса/Ю. Александров//Преступление и наказание: Пенитенциарный журнал. – 2008. – № 10. – С. 57–58.;

3 Михайленко Д.Г. (к.ю.н., доцент кафедри кримінального права Национального университету «Одесська юридична академия»)Кримінально-правова характеристика катування// Часопис Академії Адвокатури України – № 13 (4). 2011. Б.1-8.

4 Вениаминов В.Г. Уголовная ответственность за побои и истязание: дис. ... канд. юрид. наук / В.Г.Вениаминов. – Саратов, 2005. – С. 25 - 41.

Таъкидлаш лозимки, муомала ва жазо турлари тўғрисида мутлақ стандартлар мавжуд эмас. Бунда уч асосий тушунча мавжудлигига эътибор бериш лозим: “қийноқ”, “ғайриинсоний муомала (жазо)” ва “шаън ва қадр-қимматни камситувчи муомала (жазо)”. Улар бир-биридан хусусияти ва даражасига кўра фарқланади. Фикримизча, барча турдаги қийноқларни ғайриинсоний ҳамда шаън ва қадр-қимматни камситувчи муомала деб ҳисоблаш лозим.

Муомала, башарти, у шахсни бошқа шахслар олдида кўпол таҳқирласа ёхуд уни ўз иродаси ва виждонига қарши иш тутишга мажбур этса, шаън ва қадр-қимматни камситувчи деб топилади.

Ғайриинсоний муомала эса, шахсга қасддан чуқур жисмоний ёки маънавий азоб етказишни қамраб олади. Аммо, ғайриинсоний муомала туфайли берилган азобнинг даражаси қийноққа нисбатан кучсиз бўлади.

Қийноқ ғайриинсоний муомаланинг оғир даражаси бўлиб, у асосан маълумот олиш ёки иқрор қилиш мақсадида қўлланилади. Қийноқ қасддан содир этиладиган ғайриинсоний муомаланинг ўта тубанлиги ва ўта оғир ҳамда шафқатсиз азоб етказиши билан ажралиб туради¹.

Бу борада Қ.Р. Абдурасулованинг фикрларини асосли деб ҳисоблаймиз: “қийноқ” тушунчаси билан “инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи муомала” тушунчаси ўртасидаги фарқ азоб бериш интенсивлиги ҳар хиллигида ифодаланади. Қийноқ шафқатсиз муомаланинг нисбатан оғир тури. Бир маротаба содир этилган ҳаракатни ҳам унинг шафқатсизлик ва оғирлик даражасига қараб, қийноқ сифатида баҳолаш мумкин, деб ўйлаймиз”².

Юқоридаги олимларнинг фикрларини умумлаштирган ҳолда, қийноққа солишнинг ижтимоий ва ҳуқуқий

¹ М. Де Сальвиа. Статья 3. Запрещение пыток // Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практика ее применения / Под ред. В.А.Туманова и Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2002. – С. 31.

² Абдурасулова Қ.Р. Сафаров Ж.И. Қийноқ: миллий ва халқаро-ҳуқуқий жиҳатлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б.21.

табиатидан келиб чиқиб, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: қийноққа солиш бу – инсонни маълум ҳаракатларни бажаришга ёки улардан сақланишга, маълумот беришга мажбурлаш ёки қўрқитиш, камситиш мақсадида унга жисмоний ёки руҳий азоблар бериш орқали унинг эрки, иродаси эркинлигини ғайриқонуний бостиришда ифодаланадиган ижтимоий хавфли қилмишдир.

Қийноққа солишнинг ижтимоий-ҳуқуқий баҳосига қуйидаги уч асосий белгилар таъсир кўрсатади:

а) шафқатсизлик;

б) мажбурлаш, камситиш, қўрқитиш натижасида инсон ҳуқуқларига зўрлик билан тажовуз қилиш;

в) инсон эркига қарши ҳаракатни қилишга мажбурлаш.

С.И. Ожегов “шафқатсиз” атамасига “ҳаддан ортиқ қаҳри қаттиқ”, дея тавсиф беради¹.

Қийноққа солишнинг жиноят-ҳуқуқий тушунчасини тавсифлашда шафқатсиз ва инсонийликка зид ҳаракатлар тушунчаларининг моҳиятига тўхталиш зарур.

Ўз навбатида қийноққа солишда, айниқса, шахс ҳуқуқларининг муҳофаза қилиниши нуқтаи назаридан шафқатсизликнинг намоён бўлиш шакли ҳам муҳим ҳисобланади.

Шафқатсизлик тушунчасининг мазмуни оғриқ, жисмоний ва руҳий азоб-уқубатлар тушунчалари ёрдамида тавсифланади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида: шафқатсиз тушунчаси қуйидагича таърифланади:

шафқатсиз – шафқат билмайдиган раҳм-шафқати йўқ, бировга ачинмайдиган, раҳм қилмайдиган, аямайдиган, раҳмсиз. Шафқатсиз муносабат, хатти-ҳаракат.²

Илмий адабиётларда шафқатсизликнинг белгилари ёки унинг даражаси қонунга хилоф ҳаракатларни бир-биридан

¹ Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 1981. С. 192.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилд. А. Мадвалиев таҳрири остида. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008 й.

фарқлаш учун хизмат қила олмаслиги таъкидланган¹. Г.И. Чечель ва бир қатор бошқа муаллифлар “қийнаш”, “азоблаш”, “дард” тушунчаларини таҳлил қилиб, бу тушунчалар бир сўз билан айтганда “шафқатсизлик” тушунчасига бирлаштирилиши мумкин², деган хулосага келганлар.

Бизнинг фикримизча, кенг маънода шафқатсизлик ўз ичига нафақат жисмоний зўрликни, балки руҳий зўрликни ҳам қамраб олади.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, бу борада “шафқатсиз муносабат” ва “қийноққа солиш” тушунчаларини таҳлил қилганда муҳим бир жиҳатни кўрсатиш мумкин. Яъни, қийноққа солиш маълум мақсадга эришиш йўлида амалга оширилади.

Қийноққа солиш доимо шафқатсиз муомала натижасида келиб чиқади. Ҳар қандай шафқатсиз муомала эса, қийноқни келтириб чиқармайди.

Инсонийликка зид муомала эса, қийноққа солишга нисбатан кенг доирадаги ҳуқуқбузарликларни қамраб олади. Бунда, жабрланувчига қилинган муомала узоқ вақт мобайнида қўлланилаётган, тан жароҳатлари ёки кучли жисмоний ёки руҳий азобларга олиб келган бўлса, инсонийликка зид деб топилади.

Қийноққа солиш – бу шахсдан қайсидир маълумот олиш ёки кейинчалик жазолаш мақсадида иқрорлик олишни кўзлаган инсонийликка зид хатти-ҳаракат ҳисобланади. Қийноққа солишнинг мақсади – бу уни умумий жиноятлардан ажратувчи белгиларидан бири ҳисобланади.

¹ Чобанян Рубен Стенанович Пытка: уголовно-правовое и криминологическое исследование (12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право) Диссертация. к. ю. н. Науч. Рук. – д. ю. н., профессор Мацкевич И.М. М.:2007,Б. 40

² Чечель Г. И. Квалификация истязания по действующему законодательству: учебное пособие. – Барнаул: Изд. Алтайского университета, 1989. – С. 54.; Антонян Ю. М. Преступления совершаемые с особой жестокостью // Государство и право. – 1992. – № 9. – С. 62-64.

Шу ўринда қийноқ, зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноят сифатида “зўрлик” атамасига тўхталадиган бўл- сак, бу тушунча ҳам турлича талқин қилинади.

Бундан ташқари, зўрлик жиноят содир этиш усулла- ридан бири бўлиб, қийноқ жинояти ҳам зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноятлар қаторига киритилади¹.

Этимологик келиб чиқиши ва синонимик аҳамиятига кўра зўрлик қуйидагича тавсифланади:

1) зўрлик – кимгадир, нимагадир мажбурий таъсир кўрсатиш, мажбурлаш, босим ўтказиш, қонунсизлик, кимгадир жисмоний куч ишлатиш;

2) зўрлик ишлатиш – ўзганинг хоҳишига қарши маж- бурлаш, куч билан мажбур қилиш;

3) зўрлик билан – ғайритабиий, зўр бериб ва бош- қалар².

Ўзбек тилида “зўрлик”

1) зўравонлик қилмоқ, куч ишлатмоқ; 2) кучлилик қилмоқ, таъсир кучи юқори бўлмоқ маъноларини англатади³.

Шунингдек, “зўрлик” атамаси остида “уялтирувчи, ранжитувчи, ноқонуний ва ўзбошимча ҳаракат” тушу- нилади⁴.

Шундай қилиб, “зўрлик” атамаси жабрланувчига таъ- сир кўрсатишнинг кенг жиҳатларини англатади.

Манбаларда зўрликка шахсинг хоҳиш-иродасига қар- ши қасддан содир қилинадиган шахсинг ҳаёти, соғлиғи, тана бутунлиги ва жисмоний эркинлигига тажовуз қи- лишга қаратилган ижтимоий хавфли, ҳуқуққа хилоф ходи- са сифатида таъриф берилади⁵.

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 199.

² Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. С. 344.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 168.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 2 т. М., 1989. Т. 2. С. 469.

⁵ Словарь основных терминов по уголовному праву, 2-е изд. / Под науч.ред. С.Т.Гаврилова, А.В.Покаместова. – Воронеж, 2003. – С. 39.

А.В. Ивашченко ва А.И. Марченко томонидан зўрликка “тўғридан-тўғри эркин хоҳиш-ирода ифодасига қарши қаратилган фаол ижтимоий хулқ-атвор бўлиб, инсон фаолиятининг бошқа бир қатор кўринишларидан фарқли ўларок, айнан зўрликкина ўзида инсон эркини чеклашга қаратилган қилмишларда намоён бўлади”, деган таъриф берилади¹.

Р.Д. Шарапова эса, зўрлик тушунчасининг ҳақиқий маъносида бир шахснинг бошқа бир шахс хоҳиш-иро-дасига қарши равишда содир этадиган ҳаракатлари тушунилиши лозимлигини таъкидлаган².

А.В. Наумов эса, “зўрлик (шу жумладан, зарурий мудофаада ишлатиладиган зўрлик) қонуний бўлиб, фақат уни қонунга хилоф ва ижтимоий хавfli бўлган воқеалардан ажрата билиш лозим”, дея таъкидлайди³.

Қ. Пайзуллаев эса, бу фикрга қўшилмайди ва маиший маънодаги эмас, балки юридик маънодаги зўрлик аниқ таърифга эга бўлиши лозимлиги билан изоҳлайди ва зўрлик билан куч ишлатишни унга қарши ҳимояланиш билан қўшиб юбориш тўғри бўлмаслигини билдиради. Биз ҳам бу фикрга қўшилаемиз⁴. Яъни, зўрлик ғайриқонуний характерга эга бўлади.

Зўрлик ишлатишнинг намоён бўлиши ҳақида умумий фикр билдирганда ўз моҳиятига кўра улар турли хил бўлиши мумкинлигини инobatга олиш лозим. Махсус адабиётларда жисмоний, рухий, инструментал, интеллектуал, маиший, оилавий, ахлоқий, қуролли, сиёсий, мулкый, тарбиявий зўрлик, зўрлик мақсади ва бошқалар кайд этилган⁵.

¹ Ивашченко А.Е., Марченко А.И. Методология правового исследования насилия // Социально-правовые борьбы с насилием. – Омск, 1996. – С. 4.

² Шарапова Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический пресс-центр, 2002. – С. 14.

³ Наумов А.В. Уголовно-правовое значение насилия / В кн. “Насильственная преступность”. Под ред. В.Н.Кудрявцева и А.В.Наумова. – М., 1997. – С. 56.

⁴ Пайзуллаев Қ.П. Зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноятлар. Ўқув қўлланма / Масъул мух. ю.ф.д. Ф.Тахиров. – Т.: ТДЮИ, 2009.. – Б. 16.

⁵ Иванова В.В. Преступное насилие. М., 2002. С. 7.

Р.С Чобаняннинг фикрига кўра, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз ва инсон қадр-қимматини камситувчи муомала турлари зўрликнинг бир тоифасига киради. Улар маълум бир мақсадларга эришиш (хоҳиш-иродани бостириш у ёки бу ҳаракатларни бажаришга ёки улардан тийилишга, шу жумладан, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш, ўзининг бошқа ҳуқуқларини амалга оширишдан тийилишга мажбурлаш)да ёки турли ғайриижтимоий мақсадлар (масалан, ўч олиш, судланувчиларни таҳқирлаш ва б.)ни амалга оширишда усул сифатида фойдаланилади.

Зўрлик ишлатиш қонунни бузган ҳолда амалга оширилиши ҳуқуққа хилоф мақсадлар ва мотивларни кўзлаши боис ҳам ҳуқуққа хилоф мажбурлаш шакллари-дан бири ҳисобланади¹. Бундан келиб чиқиб, зўрлик ишлатишнинг асосий белгиларини аниқлаб олиш мумкин. Турли ёндашувлар²га қарамасдан жиноят ҳуқуқи фанида улар қаторига қуйидагиларни келтириш мумкин:

¹ Мажбурлаш шакли сифатида зўрлик ишлатиш фақат моддий куч ёки бошқа мажбурий чораларни қўллашда юқори даражадаги тезликни англабгина қолмайди, деган фикрга қўшилиш мумкин. Зўрлик ишлатишни фақатгина мажбурлаш билан боғлаб бўлмайди. У, шунингдек, зўрлик ишлатиш объектига бевосита таъйик ўтказмоқ ёки уни йўқотмоқ вазибаларини ҳам бажариши мумкин. (Қаранг: Бужор В.Г. Криминологический анализ и предупреждение тяжкой насильственной преступности: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 1992. С. 23-24).

² Масалан, Ф.М. Джавадов зўрлик ишлатиш тушунчасини инсоннинг хоҳишига қарши амалга оширилган ва ҳаётга ёки соғлиққа зарар етказишга қаратилган инсон организмга қасдан ижтимоий хавфи таъсир ўтказиш, деб таърифлайди (Джавадов Ф.М. Квалификация насильственных преступлений, совершенных с применением оружия: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. М., 1985. С. 11).; Р.А. Базаров зўрлик ишлатишнинг қасдан содир этилишига ҳамда унинг бевосита ёки билвосита қўлланилиши мумкинлигига эътиборни қаратади (Базаров Р.А. Уголовно-правовая характеристика насильственных преступлений // Проблемы обеспечения личной безопасности граждан: Труды Академии МВД России. М., 1995. С. 42-43); В.И. Симонов ва В.Г. Шумихин зўрлик ишлатишнинг асосий белгилари сифатида онгли равишда амалга оширилиши ва ҳуқуққа хилофлигини эътироф этишиб, зўрлик ишлатишга “ижтимоий мақсадларга зид мақсадга йўналтирилганлиги ёки бундай мақсадларни қондиришга қаратилганлиги ёки мазкур ҳолатда жисмоний куч ишлатишни қонун тақиқлаганлиги ёхуд зўрлик ишлатилиши мумкинлиги хавфи боис ҳуқуққа хилоф бўлган бошқа шахснинг хоҳишига зид тарзда унинг соғлиги дахлсизлигини бузиш мақсадида онгли равишда жисмоний куч ишлатилиши”, деб таъриф беришган (Симонов В.И., Шумихин В.Г. Квалификация насильственных посягательств на собственность. М., 1993. С. 24).

хуқуққа хилофлилик ва ижтимоий хавфлилик; қасдан содир этилиши;

бошқа шахсга таъсир ўтказилиши; шахснинг хохишига зид тарзда таъсир ўтказилиши;

қўллаш пайтида ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфлилик ёки соғлиққа турли даражадаги зарар етказиши ёки ўлимга олиб келиши мумкин бўлган ҳаракатлар;

эркинликни чеклаш¹.

Юқорида келтирилган қарашлардан келиб чиқиб, шуни хулоса қилиш мумкинки, зўрлик қийноққа солишга нисбатан кенг тушунча ҳисобланади. Зўрлик қийноқнинг битта элементи ҳисобланади. Бундан ташқари, қийноққа солишни зўрлик ишлатишнинг тури сифатида шафқатсиз ёки шахс қадр-қимматини камситувчи муомала сифатида кўриб чиқиш методологик жиҳатдан тўғри ҳисобланади. Зўрлик ишлатишнинг алоҳида кўриниши сифатида қийноққа солишда юқоридаги белгилар юқори даражада намоён бўлади, қийноққа солиш эса, жабрланувчидан бирор нарсага эришиш мақсадида унинг хохиш-иродасини бостиришдан иборатдир.

Ғайриинсоний муомала ёки жазо деганда, интенсивлик нуқтаи назаридан қийноқ пайтида етказилган азобга нисбатан заиф бўлган кучли жисмоний ёхуд руҳий азоб беришни тушуниш керак².

Р. Қабулов, А. Отажоновларнинг қайд этишларича, бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашга – гипноз усулларини қўллаш, жабрланувчининг ақл-идрокини қўзғатувчи ва тормозлантирувчи жараёнга таъсир этувчи ҳамда унинг иродасидан маҳрум этувчи гиёҳванд моддала-

¹ Катеринчук К.В. Криминально-правовы та кримнологычны заходи запобыгання катуванню: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / К.В. Катеринчук; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – С. 20.

² Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг 1978 йил 18 январдаги *Irland gegen Vereinigtes Kunikgreich* иши бўйича Карори. // Berger V. Op. cit. S. 84-85.

ри ёки психотроп воситалардан фойдаланиш, уйқу, озиқ-овқат бермаслик, асоссиз равишда маҳкумни бир кишилик камерага жойлаштириш, шахснинг шаъни ва қадр-қимматини камситувчи шаклдаги ишларни бажаришга мажбурлаш, сабабсиз равишда шахснинг яқинлари билан учрашишни бекор қилиш ва шунга ўхшаш бошқа ҳаракатларни киритиш мумкин¹.

Манбаларда қадр-қиммат тушунчаси шахснинг жамиятдаги ўрнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятларига, дунёқарошига қараб ўз-ўзини ички баҳолашидир² дея таърифланади.

Қадр-қиммат³ни камситувчи⁴ муомала ва жазо – бу жабрланувчини ҳақоратлаш, камситиш ёки жисмоний ва маънавий қаршилигини синдириш учун кўрқув, тушқунлик ва номукамаллик ҳиссини уйғотишга қаратилган муомалани тушуниш керак⁵.

Қадр-қимматни камситувчи муомала деганда, жабрланувчига нисбатан қўпол ва аёвсиз муносабатда бўлиб, унга жисмоний ёки руҳий азоб етказиш (масалан, муттасил калтаклаш, озиқ-овқатдан, сувдан ва бошқалардан маҳрум этиш) ҳолларини тушуниш лозим.

¹ Кабулов Р., Отажонов А.А. Одил судловга қарши жиноятлар: Ўқув қўлланма. – Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. – Б. 26.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ/А.А. Азизжўяев ва бош. Т.:ТДЮИ, 2013. Б.110.; Одилқорнев Х.Т. Конституция ва баркамол жамият орзуси. Т.: “O‘qituvchi”, 2012. Б.398.

³ **Изоҳ:** Қадр (арабча. – миқдор, ўлчов; даража, мартаба; тақдир, қисмат) 1) жамиятда, кишилар ўртасида тутган ўрни, ўзга(лар) томонидан бўлган ҳурмат, эътибор. 2) ҳаётда тутган ўрни; аҳамияти, муҳимлик ҳолати. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Мадвалиев А. Таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. –

⁴ **Изоҳ:** “Камситмоқ, қадр-қийматни пастга туширмоқ; паст, арзимас, айбли қилиб кўрсатмоқ, ерга урмоқ; ҳуқуқни чекламоқ, тенг ҳуқуқлилиқдан маҳрум қилмоқ”.// Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Т.2. / А. Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 310.

⁵ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. VI том. Махсус қисм. Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар. Экология соҳасидаги жиноятлар. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар. Дарслик. Т.: “ILM ZIYO” 2011. Б. 377.

Шахс шаъни деганда, шахс юриш-туришига нисбатан ўзга шахсларнинг берган маънавий-ахлоқий баҳоси тушунилади¹.

Шахснинг шаъни ва кадр-қимматини муттасил равишда таҳқирлаш деганда, жабрланувчининг шаъни ва гурурини бир неча марта таҳқирлашни (масалан, тухмат қилиш, ҳақоратлаш, таъқиб этиш ва ҳоказоларни) тушуниш керак².

Шунингдек, шахсга унинг қариндошлари ва яқинларини тез кунларда ҳалокатга учраши ҳақидаги ахборотлар ёрдамида маънавий азоб-уқубатлар етказилган ҳолларни ҳам жабрланувчига нисбатан шафқатсиз, ғайриинсоний муомалада бўлиш каби баҳолаш лозим.

Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ва миллий ва хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг илмий ишларидан келтирилган “қийноқ”қа берилган таърифларни ўрганиб, қийноқ тушунчасига қўйидагича таъриф берамиз:

1. “Қийноқ – бу “...шахсдан жиноят содир этганлиги ёхуд бошқа шахс томонидан содир этилган жиноят учун иқрорлик кўрсатувини олиш, бирор-бир ахборот олиш, уларни содир этилган қилмиш учун ўзбошимчалик билан жазолаш, бирор-бир хатти-ҳаракатни содир этиш ёки содир этишдан ўзини тийиш мақсади билан шахсни кўрқитиш, камситиш, шунингдек, жисмоний ёхуд рухий зўрлик кўрсатиши натижасида шахсга кучли рухий азоб ёки жисмоний оғриқ етказишда намоён бўладиган, шафқатсизлик билан содир этиладиган ижтимоий хавfli қилмиш ҳисобланади.

2. Муомала ва жазолашнинг инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турлари ҳам қийноқ ҳолатла-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ/А.А. Азизхўжаев ва бош. Т.:ТДЮИ, 2013. – Б.110.

² Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 11 сентябрдаги 20-сонли “Ўзини ўзи ўлдириш даражасига етказиш жинояти ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Пленум қарори.

рига қараганда азоб беришнинг унча оғир бўлмаган даражасини ўз ичига олувчи атама ҳисобланади. Айни пайтда, шафқатсиз, инсонийликка зид ва қадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазолаш ва қийноқ тушунчалари бир хил тушунчалар эмас. Бундан ташқари, қийноқ ҳар доим қадр-қимматни камситувчи муомала бўлган. Биз шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 235-моддаси номини **“Қийноқ”** деб номлашни таклиф этамиз.

1.2. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган нормаларнинг ижтимоий зарурати ва ривожланиш тарихи

Инсоният тарихида қийноқнинг тақиқланишига оид нормалар бундан бир неча юз йиллар илгари пайдо бўлган.

Тарихий тараққиётнинг барча босқичларида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар объектига тажовуз қилиш билан боғлиқ ижтимоий хавfli қилмишлар, яъни жиноятларга қарши кураш масаласи муҳим аҳамият касб этган¹.

Қадимги даврлардан қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш, қўрқитиш, айбига иқрорлик ва кўрсатув беришга мажбурлаш воситаси сифатида қўлланилганлиги маълум.

Хусусан, қийноқнинг турли хил кўринишлари қадимги Миср, Оссурия, Юнонистон ва Рим каби давлатларда кенг тарқалган. Ушбу давлатлар давлати ва ҳуқуқи тарихига назар солсак, дастлабки даврларда қийноқ давлатлар томонидан расмий равишда қонуний қўлланилганлигини кузатишимиз мумкин.

Жумладан, қадимги Мисрда суд ишлари гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасам, ёзма далолатномалар, шунингдек, қийноқ (қўл ва оёқларига оғриқ етказиш) ва ордалия² ишботлаш воситаси сифатида хизмат қилган.

Хаммурапи қонунларидан кўринадики, ордалиядан, биринчидан, хотин бевафолик қилишда айбланаётганда,

¹ Ражабова М. Ҳуқуқ ва адолат: ўтмиш, бугун ва истикбол.-Т.: Юрист-медиа-маркази, 2009. – Б.342.

² Қадимги мисрда ордалиянинг сув билан синаш усули кўп қўлланилган.// Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи //Дарслик I қисм. Т.: “Адолат”, 1999. – Б. 72–74.

иккинчидан, кимдир сеҳргарлик (афсунгарлик) қилишда айбланганда фойдаланилган. Қадимги Ҳиндистонда ордалия Ману қонунлари VIII боб, 15-моддасида беш хил: тарози билан, олов билан, сув билан, захар билан ҳамда қасам билан синаш усуллари орқали амалга оширилган.

Қадимги Хитойда эса, деяри барча тергов ишлари қийноқлар ёрдамида амалга оширилиб, бунда қийноқ айбланувчига, баъзан эса, талаб қилинган кўрсатмаларни беришдан бош тортган гувоҳларга нисбатан ҳам қўлланилган¹. Қ.П. Пайзуллаев, Н.С. Салаевнинг қайд этишича, қадимги Хитой жазо тизимида қўлланилган жазолар ўзининг ўта шафқатсизлиги билан ажралиб туради. Жуда ёш болаларни ва қарияларни қийноққа солиб қатл этиш ҳоллари кўп бўлгани ҳақида ҳам айрим маълумотлар мавжуд.²

Қадимги Юнонистонда суд ишларида қийноқни қўллаш қулларга нисбатан кўпроқ қўлланилган бўлса, қадимги Римда эса, дастлаб қулларга кейинчалик қуйи табақа вакилларига нисбатан қўлланган³.

Шуни алоҳида такидлаш мумкинки, Қадимги Юнонистонда қийноқ ва ордалия далил тўплашнинг муҳим турларидан бири ҳисобланган⁴. Аристотелнинг фикрича, “қийноқ маълум маънода гувоҳлик ҳисобланади: у қайси жи-

¹ Масалан, Қадимги Хитойда қийноқ турли усуллар билан амалга оширилган бўлиб, жумладан, одам энсасидаги сочи қириб, устунга боғланлар, тепасига эса, ичига сув тўлдирилган сиғим шундай мўлжал билан маҳкамланганки, сув томчилари унинг бошига бир маромда тушган. Орадан маълум вақт ўтгач, бу шундай азоб уқубатлар уйғотганки, қийноққа солинаётган одам ақлдан озган. Айни пайтда унга жисмоний зиён етказилмаган \\ О.А.Омельченко Всеобщая история государства и права Учебник. Т.1. М.: 2007.

² Пайзуллаев Қ.П., Салаев Н.С., Бобокелдиев Б.А. Ўлим жазоси: ўтмишда, ҳозирда ва келажакда. Рисола. – Т.: Тугон-Иқбол, 2005. – 280 б.;

³ Г.И. Тираспольский Беседы с палачом Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. \\ Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран: Учебник. М.: «ЮНИТИ- ДАНА, 2008.

⁴ Жумладан, қизиган темир босиш, камчи билан савалаш, нарвонга осиб қўйиш, бурнига захарли модда қуйиш билан сўроқ қилинган. \\ А.Я. Гуричевич Пытка // Словарь средневековой культуры. М.: 2003. Б. 400-404.; Г.И. Тираспольский Беседы с палачом Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. Интернет манбаси. www.consultant.ru

хатлари биландир ишончли бўлганлиги боис унга зарурият сезилади”¹. Қадимги Юнонистон файласуфлари қийноқни далилларнинг энг мақбули сифатида баҳолашган².

Юқоридагилардан келиб чиқиб, алоҳида таъкидлаш мумкинки, қадимги даврда давлатлар томонидан қийноқларни қўллаш далилларни тўплашнинг асосий тури сифатида машҳур бўлган.

Ўрта асрларга келиб, суд ва тергов жараёнида қийноқни қўллаш бирмунча кенгайганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, Франклар давлатида муҳим ҳуқуқий манба бўлган “Сали ҳақиқати” да қулларга нисбатан кўпроқ қийноқ қўлланилган. Қул айбига иқрор бўлгунча қийноққа солинган. Бу жараённинг энг қизиқ ҳолати “адолатли қийноққа солиш” учун ўз қулини тақдим этиш хўжайиннинг мажбурияти ҳисобланган. Агарда хўжайин қулини уч марта “панд-насиҳат” йўли билан сўралгандан кейин ҳам “адолатли қийноққа” бермаса, ундан жарима ундирилган.

1670 йилги “Катта жиноят Ордонанси” қийноқнинг қидирув фаолиятидаги далилларнинг ҳамда айблов далиллари етишмаган тақдирда, уларни тўплашнинг бир тури сифатида сақлаб қолади. Қийноқларни қўллашдан асосий мақсад “далиллар сараси”ни, яъни айбланувчидан айбига иқрорликни олишга эришишдан иборат бўлиб, қийноқни қўллашнинг асоси учун битта гувоҳнинг кўрсатмаси етарди. Ушбу қоида Францияда XVIII асрнинг охирига

¹ Аристотель. Риторика. СПб.1994.-С.74.//Батафсил қаранг. Г.И.Тираспольский. Беседы с палачом Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме.; Гончаренко, В.Д. Право человека на свободу от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания: Теоретико-правовые аспекты тема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. Волгоград,1999. Б.3.

² Покровский И.А. Апория римского права.-1917. С.17.; Гончаренко, Вячеслав Дмитриевич. Право человека на свободу от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания: Теоретико-правовые аспекты тема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. М.:1999.

кадар амалда бўлиб, 1788 йилда қийноқни қўллашни тақиқловчи Эдикт билан бекор қилинди¹.

Германияда 1532 йилда нашр қилинган Карл V нинг жиноят ва жиноят-процессуал қонунлари тўплами “Каролина”да кўрсатилишича, жинойи ишларни кўришнинг асосий шакли – инквизицион² жараён (зулмга, қийнашга асосланган қидирув) бўлган.

Х. Муҳаммедовнинг таъкидлашича, ушбу даврда Германияда қийноқларни қўллаш расман бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, агар иш бўйича етарлича далиллар топилмаган бўлса, шунингдек, жиноят у ёки бу шахс томонидан содир қилинганлиги “гумон” қилинаётган бўлса, қийноқлар қўлланилиши мумкин бўлмасди. Қийноқ асосида сўроқ қилиш учун етарлича далиллар тўпланган бўлиши лозим бўлиб, иккита асл гувоҳларнинг кўрсатмалари қийноқ – азоблаш йўли билан сўроқ қилиш учун асос ҳисобланарди. Агар бунда битта гувоҳ бўлса, бу яримта далил ва “гумон” ҳисобланиб, бу жараёнда фақат бир нечта гумонларнинг мавжудлиги судьянинг хоҳиши бўйича қийноқлар қўллашга олиб келиши мумкин эди. “Каролина”да қийноққа солиш остида сўроқ қилишнинг барча шартларига риоя

¹ Т.Умаров. Қийноқнинг ижтимоий хавфлилиги ҳамда ушбу жиноят учун жинойи жавобгарликни такомиллаштириш масалалари// Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, вайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўлланганлик учун жавобгарлик (илмий-амалий конференция материаллари) Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари, 2010. Б.12.

² **1. Изох:** Инквизиция (лотинча – inquisitio;) қидирув, тергов маъносини англатади. // Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. **2. Изох:** Қ. Пайзуллаев, Н. Салаевнинг қайд этишларича, «буюк инквизитор» Торквемада 18 йиллик фаолияти мобайнида 10220 кишини гулханда куйдиришга фатво берган, 6860 киши ўлимидан (шу жумладан, қийноқлардан ва силласи қуриши натижасида) кейин ёки йўқлиги тугайли рамзий куйдирилган, 97321 киши сазойи қилиниб, фахрли унвон ва лавозимлардан махрум этилган. Инквизициянинг узок йиллик ҳукмронлиги даврида жами 31912 киши тириклайин гулханда куйдирилган. Қаранг: Пайзуллаев Қ.П., Салаев Н.С., Бобокелдиев Б.А. Ўлим жазоси: ўтмишда, ҳозирда ва келажакда. Рисола. — Т.: Turon-Iqbol, 2005. — 280 б.

қилиш талаб қилинади. Агар судья бу шартларга риоя қилмаса ва ғайриқонуний сўроқ қилса, жазоланиши ва етказилган зарарни тўлаши лозим эди¹.

Германияда XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан судларда қийноқларнинг қўлланилиши чеклана бошланди. Бу борада 1768 йилги “Терезиана”да қийноқ ан-жомлари кўрсатилган бўлиб, уларни фақат ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар бўйича олий жинойи судларнинг розилиги билан айбланувчи айбини тан олмаса ва бошқа далиллар бўлмаса, қўллаш мумкин эди.

Европада қийноқларнинг қўлланилиши чекланиши фақатгина XVII асрга келиб, инсонпарварлик ғояларининг тарғиб этилиши билан кузатилади.

Хусусан, Англияда 1628 йилда қабул қилинган “Хуқуқлар тўғрисидаги арзнома”, “Хуқуқлар тўғрисидаги билль”да ҳамда 1787 йилда Францияда “Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари декларацияси” қабул қилиниши тарихий ҳужжатлар орасида муҳим аҳамият касб этади. XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб Европанинг қатор давлатларида, масалан, Австрия, Пруссияда қийноқни қўллаш бутунлай тақиқланади.

Мусулмон давлатларида қийноқнинг тақиқланишини тарихий жиҳатдан таҳлил этадиган бўлсак, бу борада Халқаро Гарвард Академиясида “Қийноқ ва Ислом ҳуқуқи” номли маърузасини эълон қилган профессор Садик Ризанинг қайд этишича, “тарихий далиллар шундай гувоҳлик берадики, қийноқни қўллаб сўроқ қилиш мусулмон дунёсида у ёки бу турдаги турли даврларда ва ҳудудларда қўлланилган². X асрда гумондорларни калтаклаш тергов усули бўлганлиги тўғрисида Боғдод қозиси ёзиб ўтган.

¹ Ушбу даврда Германияда XVI асрда қийноқларнинг 50 дан ортиқ тури қўлланилган. \\ Скотт Д.Р. История пыток/ Перевод с английского А.А. Обухова М.: Олмата пресс, 2002.; О.А. Омельченко Всеобщая история государства и права Учебник. Т.1. М.: 2007.

² Sadiq Rizza Torture and Islamic Law *Chicago Journal of International Law*; Summer 2007;

Бундан ташқари, Усманийлар империяси даврида XIV–XX асрларда ҳам тергов жараёнида қийноқнинг қўлланилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд”¹.

Профессор М. Ражабованинг қайд этишича, ислом ҳуқуқи бўйича барча жиноятлар жазо белгиланиши ва таъжовуз объектига қараб уч гуруҳга:

- 1) ҳад жазо турлари;
- 2) қасос ёки товон ва каффорат жазо турлари;
- 3) таъзир жазо турларига бўлинган².

Ҳад жазоси турларига 40 мартадан кўпроқ дарра уриш, яъни 80, 100 дарра каби, қўл ёки оёғини кесиш, тошбўрон қилиб, осиб ёки бошини танасидан жудо қилиб ўлдиришлар киради³.

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, ислом ҳуқуқида ҳад жазоси шахсга жисмонан оғриқ ва азоб беришни назарда тутган.

МДХ давлатларидан Россия Федерацияси жиноят қонунчилиги тарихида қийноқнинг тақиқланишини кўриб чиқадиган бўлсак, дастлаб қадимги Славян қабилаларида суд қилиш илоҳий табиатга эга бўлиб, улар синовлар (ордалия)⁴ шаклида ифодаланган. Ушбу жараён Князлик давлати ташкил топганда ҳам ўзгармаган.

1497 йилги Судебник қабул қилинганидан сўнг тан жароҳатлари етказиб жазолаш сезиларли даражада оғирлаштирилган. Қийноққа солиш ва бошқача қийнаш қамчи воситасида қамчилаш кенг қўлланилган.

Рус ҳақиқатининг 20-моддасига кўра, айбловнинг ёлфонлигини исботлай олмаган айбланувчи (у камида етти

¹ Sadiq Rizza Torture and Islamic Law *Chicago Journal of International Law*; Summer 2007;

² Ражабова М. Ҳуқуқ ва адолат: ўтмиш, бугун ва истикбол.-Т.: Юрист-медиа маркази, 2009. – Б.108

³ Уша жойда.

⁴ Қадимги славян қабилаларида жанги, сув, олов, қиздирилган темир билан синаш кўпроқ қўлланилган. \ \ О.А. Омельченко Всеобщая история государства и права Учебник. Т.1. М.: 2007.

нафар унинг ёнини олувчини келтириши керак бўлган) темир билан синовга дучор бўлган¹. Рус ҳақиқати 33-моддасида келтирилишича, фақатгина княз ўз қўл остидагилари ва хизматкорларига нисбатан зўрлик ишлатиши, қийноққа солиши мумкин бўлган².

Далилларни тўплаш усули сифатида қийноққа солишнинг қўлланилиши 1497 йилги Судебникда ҳам белгиланган бўлиб унга асосан:

биринчидан, икrorликни таъминлаш, яъни исбот қилиш воситаси сифатида;

иккинчидан, жабрланувчи ёки даъвогарга зарарни қоплатишни таъминлаш мақсадида қўлланилган.

С. Герберштейн ер ислохотларигача бўлган даврдаги қийноққа солиш устидан қаттиқ назорат ҳақида шундай дейди: “қийноққа солиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси чекланган ва “аксарият ёмон одамлар тергов ўтказиш учун Москвага ёки бошқа йирик шаҳарларга олиб кетилган”. Қийноққа солиш ва қамчилаш маҳкамаларда одатий ва кундалик ҳолатга айланган. Одамлар онгида қамчи билан жазолаш ва қийноққа солиш ўртасида чегара йўқолиб борган.

Шу билан бирга, ўша давр қонунчилигига биноан суд процесси иштирокчилари ҳам ёлғон кўрсатма берганликлари учун қамчи билан жазоланиши мумкин бўлган”³.

Қийноқларнинг қўлланилиши Опричина даврида кенгайган. XVI асрнинг 60-йиллари бошларидан қийноққа солиш ва тан жароҳатлари етказишларда ўзгаришлар содир бўлган. Иван Грозний даврида эса, қийноққа солиш, мақсадсиз равишда одамларни майиб қилиш ҳоллари кенг тус олган⁴.

¹ Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVII в.в М.:1995. С.200.

² Российское законодательство X- XX в.в. В.9.т. Т.1. М.:1984. С.48.

³ Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVII в.в М.:1995. С.200.

⁴ Гончаренко, В.Д. Право человека на свободу от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания: диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. Волгоград, 1999. Б.3.

1649 йилги Собор қонунлари тўпламида ҳам қийноққа солиш ва зўрликнинг бошқа турларини қўллаш назарда тутилган. Бундан ташқари, улар кўрсатмаларни, шу жумладан, гувоҳлар кўрсатмаларини текширишнинг ўзига хос шакли бўлган¹. 1715 йилги “Суд низоларининг қисқача кўриниши” Низомида қийноққа солиш дастлабки терговдаги одатий усуллардан бири сифатида тан олинади. Шуниси қизиқки, ушбу Низомнинг ҳатто алоҳида “Қийноқ билан сўроқ қилиш тартиби” номли VII боби ҳам бўлган. У Собор қонунлар тўпламида назарда тутилмаган ва қайд этилганидек, илк маротаба татбиқ этилган. Ушбу Низомнинг 2-моддасида қийноққа солишни қўллашнинг шarti – бу уни қўллаш учун муҳим сабаблар бўлиши ва гумон қилиш учун етарли асослар, шунингдек, жавобгарнинг унга қўйилаётган айбига иқроор бўлишини хоҳламаслиги ҳисобланган. Бунда судья ўзининг хоҳишига кўра қийноққа солишни тартибга солиш ҳуқуқига эга бўлган ҳамда қийноққа солиш унинг бошчилигида амалга оширилган. У ўз навбатида ҳам қасддан, ҳам эҳтиётсизлик билан қийноққа солиш тартибларининг бузилганлиги учун жавобгарликни ўз зиммасига олган².

Россия тарихида Қийноққа солишнинг тақиқланиши фақат Екатерина II нинг 1767 йил 17 июлдаги “Хабар

¹ **Изоҳ:** Маҳкамалар ёки суд тортишувларининг қисқача тасвири” (Пётр I даврида амал қилган процессуал кодекс)нинг VI боби тўлалигича “иштиёқ билан сўроқ қилиш” (“иштиёқ билан сўроқ қилиш” – бу қийноққа солиш билан кўрқитиб сўроқ қилиш ва уни қўллаш ҳисобланади) ва қийноқ қўллаш масалаларини тартибга солишга бағишланган эди. Унга кўра, қийноққа солишни қўллаш учун муайян шахснинг жиноят содир этишда гумон қилиниши ва жавобгар ўзига қўйилган айбига иқроор бўлишни истамаслигининг ўзи кифоя қиларди. Қийноққа солишнинг оғирлик даражасини суд белгиллаган, ўз навбатида, қийноқнинг оғирлик даражасини белгилаш учун асослар кўрсатилган норма мавжуд эмас эди. // Российское законодательство X–XX в.в. В.4.т. Т.1. М.: 1986. – С. 445–447.

² Голикова Н.Б. Политические процессы при Пётр I. М.: 1995, – С. 67.; Гончаренко, В.Д. Право человека на свободу от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания: Теоретико-правовые аспекты тема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. Волгоград, 1999. – Б.5.

берувчилар ва уларнинг далиллар тақдим этишлари тўғрисида”ги Фармонида қийноққа солишга йўл қўймаслиги, сўроқларда шавфқатсизликка барҳам бериш лозимлиги белгиланган. Ушбу даврдан бошлаб қийноққа солишни фақат губернатор рухсати билан амалга ошириш мумкин эди. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Екатерина II даврида қийноқлардан тўла воз кечилмаган, фақат қисқартирилиб, тизимлаштирилган. Шунингдек, 1801 йил 27 сентябрдаги “Қийноқларга барҳам бериш, уларни халқ хотирасидан чиқариб ташлаш тўғрисида”ги Фармонда ҳам қийноқларни қўллаш тақиқланган.

Россияда Қийноққа солишнинг жиноий қилмиш сифатида белгиланиши 1845 йилги “Жиноий ва ахлоқ тузатиш жазолари тўғрисида”ги Қонунлар тўплами (1489-моддаси)нинг V бўлими 11-боби 462-моддасида терговни амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг ва судьяларнинг “қўрқитиш ёки бошқа қонунга зид воситалар билан” айбланувчини айбини тан олдиришга ёки гувоҳни қўрсатма беришга мажбурлаш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. 1903 йилги “Жиноят қонунлари тўплами”да (1845 йилги Қонунлар тўпламининг 1477 ва 1479-моддаси ҳамда 1903 йилги Қонунлар тўпламининг 471-моддаси) қийнаш азоб бериш ва шахсий эркинликдан маҳрум этиш (1903 йилги Қонунлар тўпламининг 499-моддаси 4-банди) мустақил жиноят сифатида тан олинган¹. Лекин ушбу ҳужжатларда қийноқ тушунчаси қонунчилик даражасида ёритилмаган, бу эса, қонунни қўлловчи учун маълум қийинчиликларни келтириб чиқарган.

1922 йилги РСФСР ЖКнинг 112-моддасида сўроқ қилинаётган шахсга нисбатан зўрлик ишлатиш жиноят сифатида белгиланиб, унга кўра, сўроқ пайтида терговчи

¹ Чобанян Р.С. Пытка: уголовно-правовое и криминологическое исследование 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук Научный руководитель – доктор юридических наук, профессор Мацкевич И.М. М.: 2007. С.58.

ёки суриштирувчининг ғайриқонуний чораларни қўллаш йўли билан кўрсатувлар беришга мажбурлаши бир йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан махрум қилиш билан жазоланган.

Профессор М. Ражабованинг фикрига кўра, 30–40-йиллардаги катагон бошланганида ўлим жазоси 42 та жиноятлар таркиби учун (террорчилик актларига ҳам) белгиланган. Манбаларда қайд этилишига қараганда, Сталин террори натижасида отилган ва қамоқхоналарда қийноққа дучор бўлганлар сони тахминан 20 миллион кишини ташкил этган¹.

Россия тарихида фақатгина XX асрнинг ўрталарида суд ишларини юритишнинг ҳуқуқий базаси ислоҳ этиш, ўз хусусиятига кўра инсонийликка мутлақо зид бўлган ҳуқуқий ҳужжатларни бекор қилиш, одил судлов соҳасида шахсни ҳуқуқий муҳофаза қилиш пойдеворини ҳосил қилувчи нормалар ва институтларни яратиш жараёни бошланди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги тарихида ҳам қийноқларнинг тақиқланиши алоҳида ўрин тутган. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жинояти тарихи билан боғлиқ акс этган манбалар бугунги кунда кам. Фақат баъзи тарихий манбаларда ушбу жиноят хусусида айрим маълумотларни учратиш мумкин. Биз қуйида ушбу маълумотларни батартиб ва тизимли равишда баён этишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистонда илк давлатчилик тарихида, аниқроғи, қадимги Туронда “Авесто” ғоялари, қонун-қоидалари асосий давлат мафқураси ва ҳуқуқий тизими сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Зардуштийлик ақидасига кўра, ёлғон гапириш, бировни алдаш гуноҳ, яъни жиноят

¹ Ражабова М. Терроризмга қарши кураш муаммолари. Монография. Т.: “Қонун химоясида бирлашган тахририяти” 2002. – Б. 172.

ҳисобланган. Қасам¹ ичиб, қасамларни бузиш ўша қасам баҳосининг минг баробаригача товон тўлаш ёки тан жазо-сини² назарда тутган. Қасам ичиб аҳд қилган киши ўз аҳдини бажармаган ёки бузган ҳолларда ҳақлигини исботлаш учун ордалия ўтказиб синалган. Бунда судья вазифасини коҳинлар, жамоа бошлиқлари амалга оширган.

Профессор Зиёдулла Муқимовнинг фикрларига кўра, ордалия билан синашнинг жуда кўп турлари (Зароастр жорий этган ордалиянинг 33 тури) мавжуд бўлган. Улар: ўт билан синаш, кўкрагига қизиган темирни босиш каби-лардир. Агар сўз қасам тўғрисида бўлса, одатда сув билан, агар шартномага оид бўлса, ўт билан синалиб, айбдор ёки гумон қилинувчининг ўзига ҳақлигини исботлаш имкони берилган³.

Ўт билан синашнинг шартларидан бири шундай бўлганки, айбдор ёки гумон қилинувчи ёнаётган икки қатор палёнлар орасидаги тор йўлакдан югуриб ўтиши лозим бўлиб, агар тирик қолса, шартнома худоси Митра уни айбсиз билди ёки афв этди, деб ҳисобланган.

¹ “Авесто”да қасамнинг олти тури келтирилган. **Биринчиси** – сўз қасами (агар сўз қасамини бузса, уч юз қамчин аспаҳиҳ-хаашатра билан, уч юз қамчин саравашу – чарана (гуноҳлар содир бўлганда қўлланиладиган жазо); **иккинчиси** – қўл қасами (кимда-ким қўл қасамини бузса – олти юз қамчи аспаҳиҳ ашатра (гуноҳкорни жазоловчи асбоб) билан уч юз қамчин саравашу-чарана билан саваланади.); **учинчиси** – қўй қасами (кимда-ким ушбу қасамни бузса, етти юз қамчин аспаҳиҳ-ашатра билан, уч юз қамчин – саравашу-чарана билан саваланади); **тўртинчиси** – сигир қасами (кимда-ким ушбу қасамни бузса, саккиз юз қамчин аспаҳиҳ-ашатра билан, уч юз қамчин саравашу-чарана билан саваланади); **бешинчиси** – одам қасами; **олтинчиси** – экин қасами (кимда-ким экин қасамини бузса, минг қамчин аспаҳиҳ-ашатра билан, уч юз қамчин саравашу-чарана билан жазоланади.)// Батафсилроқ қаранг: Ҳ. Бобоев. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-китоб. Т.: “Фан” нашриёти, 2004. – Б. 549–69., “Авесто”. (Асқар Маҳкам таржимаси) “Гулистон” 1999 йил, 2–3 сон. – Б. 28–48.

² “Авесто”да қуйидаги жазо турлари: ўлим жазоси, қамоқхонада қамаш, тан жазолари – кўпроқ турдаги қамчи, хивчин ва калтақлар, жисмоний жазо бериш, қондошлик ўчини олиш, келтирилган зарарни ундириш – товон тўлашлар бўлиб, жазонинг асосий мақсади гуноҳларни ювиш ҳисобланган.

³ Батафсилроқ қаранг: З.Ю. Муқимов Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. “Зарафшон”, 1998 Б. 40.; Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.: “Адолат” 2003.; Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.: “Наврўз” 2013. Б. 43-47.

“Авесто”да ордалия усулида синашни ҳозирда кийнок деб эътироф этиб бўлмайди, улар орқали кўрсатмалар (айбига иқрорлик) олиш ёки нимагадир мажбурлаш мақсад қилинмаган. Улар фақатгина маълум удумлардан иборат бўлиб, шахсни айбдор деб топиш уларнинг натижаси билан боғлиқ бўлган. Шунингдек, “Авесто”да кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида лафздан қайтмаслик, берилган сўз (ваъда)нинг устидан чиқиш, мажбурият ва қасамга содиқ бўлиш, савдо-сотик ишларида мажбурият ва шартномаларга қатъий амал қилиш, омонатни, яъни қарзни ўз эгасига вақтида қайтариш каби имонлилик ва диёнатлиликни англатувчи эзгу хислатларни кўрамиз. Зеро, зардуштийлик таълимотида инсон ҳуқуқларига оид қарашлар замирида ростгўйлик ва адолат ғоялари ётади.

Исмоил Сомоний асос солган давлат (874–999-йиллар) ўз даврининг энг кучли империяларидан бири эди. Сомонийлар давлатида мусулмон динига асосланган шариат ҳуқуқи тизими ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлган. Албатта, асосан содир қилинган жиноятлар шариат қонунлари асосида суд қилинган ва жазо тайинланган. Сомонийлар давлатида суд жараёни қозикалон, қозилар, муфти, раислар томонидан амалга оширилган. Оғир жиноят содир этган шахсларга ўлим жазоси ёки узоқ муддатли қамоқ жазоси берилган. Шунингдек, ўғирлик қилган шахсларнинг қўли ахоли олдида ибрат учун чопилган. Енгилроқ гуноҳ қилганларга тан жазоси сифатида калтак ёки дарра урилган ёки жарима берилган.

Худди, шунингдек, Ғазнавийлар (962–1186 йиллар), Салжуқийлар (1040–1160), Қорахонийлар (990–1212), Хоразмшоҳлар (1097–1231) давлатлари мусулмон ҳуқуқига асосланган¹.

¹ Батафсилроқ қarang: Абу Бакр Мухаммад Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. “Мерос тўплами”.Т.: “Камалак”1981., Муқимов З.Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи масалалари. Самарқанд: СамДУ, 2011. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи.Т.: “Шарқ” нашриёти, 2000.

Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги пайтида Чингизхоннинг 1206 йилда қабул қилинган “Ясо” қонунлар тўплами асосий ҳуқуқий манба бўлиб ҳисобланган. Тарихий манбаларга кўра мўғуллар қонунчилигида жуда қаттиқ жазо чоралари ўрнатилганлиги маълум¹. “Ясо”да қийноқларнинг қўлланиши бўйича бевосита тўхталиб ўтилган. Хусусан, “айбланувчилар фақатгина жиноят устида қўлга олинганда ва улар ўз айбларига иқрор бўлганларидагина жазога маҳкум этиладилар. Агарда улар ўз айбларини бўйинларига олмасалар, унда уларни қийноққа соладилар”, дейилади².

Демак, Чингизхон даврида суд ишларининг амалга оширилишида қийноқдан кенг фойдаланганлиги ҳамда у бевосита ҳуқуқ манбаси ҳисобланган “Ясо” қонунлари тўпламида келтирилганлигини таъкидлашимиз мумкин.

XIV асрда вужудга келган Амир Темур империясида адолат ва қонун устуворлиги ҳукм сурган. Тарихшунос А.Ж. Бадиловнинг фикрларига кўра, Амир Темур давлатида вақти-вақти билан сўроқ қилиш, текшириш – тафтиш, тергов қилиш ўтказилиб турилган. Ўз амалини суиистеъмол қилиш, порахўрлик, доимий ичкилик ичиш, маиший бузуклик кабилар оғир гуноҳ ҳисобланган ва қаттиқ жазоланган³. Айни пайтда Соҳибқироннинг ўзи ҳам қонунларга қаттиқ амал қилган.

“Темур тузуклари”да келтирилишича, “қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуглари кичикроқ даражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм этиб,

¹ З.Ю. Муқимов Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. – Т.: “Наврўз”, 2013. – Б. 114–127.; Ҳ. Одилқориев, Н. Азимов, Х. Мадримов Давлат ва ҳуқуқ тарихи. Дарслик. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012. – Б. 139–143., М. Хамидова Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Ўқув қўлланма. Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 65–69.

² Михаил И.И. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: 1993, Б.25.

³ А.Ж. Бадилов Амир Темур давлатида қонунчилик // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари. Самарқанд. 1996. – Б. 67–68.

уларни хароб қилган бўлсалар, ишларига лойиқ жазо берилсин. Ботир кимсаларнинг гуноҳи исботлангандан кейин ундан жарима олсалар, сўнг дарра билан урилмасинлар. Агар дарра уриш билан жазолансалар, ундан жарима олмасинлар”¹. Амир Темур давлатида суд ишлари қозилар томонидан амалга оширилган. Суд жараёни тортишув характериға эға бўлиб, томонларнинг ўзлари айбловчи ва оқловчи характеридаги далилларни тўплаганлар, гувоҳларни келтирганлар. Бутун империя бўйича одил судлов ҳолатиға Қози калон (олий судья) жавоб бериб, раият қозилари фаолияти устидан назорат қилган. Юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, буюк бобокалонимиз Амир Темур адолатли қонун устуворлигиға риюя қилган. “Тузуқлар”да жиноятчиларға нисбатан чора қўллашға ўта адолатли ёндашганлигини кўришимиз мумкин.

XVI аср бошларига келиб, Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаб, темурий шаҳзодалар ҳукмронлигиға чек қўйиб, бу улкан ҳудудда ўзининг марказлашган давлатиға асос солди. Хонликда жиноятни аниқловчи ва жазо берувчи асосий маҳкама исломий шариат қонун-қоидаларига асосланиб иш тутувчи қозилик идоралари эди. Давлатдаги олий судья Қози калон бўлган, вилоятлардаги жиноятларни жазолаш вилоят қозилари қўлида бўлиб, улар вилоят ҳокими назоратида эди. Жиноятчиларнинг гуноҳиға қараб: ўлим жазоси (олий жазо бўлиб, ҳукм фақат хоннинг махсус фармони билан амалга оширилган), маълум муддатға (кўп ҳолларда умрбод) зиндонға ташлашдан тортиб, тан жазоси бериш (дарра уриш, бармоқларни кесиш), сазойи қилиш, қозикқа ўтқазиш кабилар ҳам қўлланилган. Айбдорни аниқлашда, шариат

¹ Қаранг: Темур тузуқлари/ форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси; Б.Аҳмедов таҳрири остида.-Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1996. Б.93-94.; Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т.: “Меҳнат” 1992.-328 б.

қонунларига асосан, икки кишининг гувоҳлиги етарли бўлган.

Юқоридагилардан кўринадики, ушбу даврда тан жазоси, сазойи қилиш каби жазолар шахсга жисмоний оғриқ, азоб беришни назарда тутган. Шунингдек, М. Ҳамидованинг фикрига кўра, мол-мулк билан боғлиқ жиноятлар, ўғирлик, шариат қонунларига риоя қилмаганлик учун бериладиган жазолар тури кўпинча амалдорларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлиб, маълум жиноятлар учун аниқ жазо олдиндан белгилаб қўйилмаганлиги суд ишларида порахўрлик, мансабни суиистеъмол қилишга олиб келган. Айбдорларга жазо бериш халқнинг кўз ўнгида амалга оширилган. Бу ҳам аҳоли орасида кўрқув ва маънавий азобни юзага келтирган¹.

1599 йил Мовароуннаҳрда янги сулола – Аштархонийлар – “Жонийлар” (“жоний” – уруф бошлиғи Жонибекнинг номидан олинган) сулоласи ташкил топди. Профессор З.Ю. Муқимовнинг фикрларига кўра, Аштархонийлар даврида фикҳ масалаларида шариат ҳуқуқига оғишмай амал қилинишига уринилсада, жинойий жазо масалаларида, умуман, шариатда кўрсатилмаган ёки қўлланилмаган, айниқса, ўрта аср Европасидаги черков – инквизициясида қўлланиладиган жазоларни ҳам маҳаллий ҳукмдорлар томонидан қўлланилганлик ҳолатларини кўриш мумкин². Жумладан, манбаларда “ҳокимиятдан четлашиш ва Ҳиндистонга сургун қилиш”, “мулкига талон ва босқин уюштириб, Ҳиндистонга сургун қилиш” (хожаларнинг ҳокимиятни эгаллаб олган баъзи вакилларига нисбатан), қатл жазосига ҳукм қилинганларнинг бошини танасидан узиб олиш, (хўкизлар кучи билан), пахта

¹ М. Ҳамидова Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Ўқув қўлланма. Т.: ТДЮИ, 2004. – Б.121.

² З.Ю. Муқимов Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. – Т.: “Наврўз” 2013. Б. 314.

титадиган машинадан ўтказиб, худди пахтадек титиш, қайнаб турган ёгга ташлаш каби ҳолатларни кўриш мумкин.

Демак, юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ушбу даврда шахсга нисбатан қийноқ ва азобли жазолар қўлланилган. Аммо, булар алоҳида ҳолатларни, (масалан, Балхда фақат Шохибек кўкалдош ҳукмронлиги даврида) ташкил қилган. Давлат миқёсида шариат ҳуқуқи ва одил судлов ҳукмрон мавқени сақлаб қолаверган.

XVIII–XIX асрлар бошида ўзбек давлатчилиги тарихидаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Бу вақтга келиб, 2400 йиллик улкан тарихий тараққиёт йўлига эга бўлган ўзбек давлатчилигида тарқоқлик ҳолати яққол кўзга ташланди. Бир вақтнинг ўзида Бухоро, Хива ва Қўқонда алоҳида давлатлар фаолият кўрсатди.

Бухоро амирлигининг ҳуқуқ манбалари сифатида ислом ҳуқуқи (шариат), дунёвий ҳуқуқ (амир фармонлари, ёрликлари) ва одат ҳуқуқи амал қилган. Бухоро амирлигида жазо чораларининг ва жиноят турларининг лозим даражада ишлаб чиқилмаганлиги шариатнинг жиноят ва унга яраша жазо тайинлаш таълимотига мос келмасди.

Ж.М. Шодиевнинг фикрларига кўра, Бухоро амирлигида жазоларнинг қўйидаги турлари амалда бўлган: ўч олиш характерида эга бўлган жазолар (зарарни қоплаш), ва шахсий характердаги жазолар; Қуръонда аниқ кўрсатилган жазолар; қозиларнинг ихтиёри асосида бериладиган жазолар (таъзир)¹.

П.И. Демизон Бухоро амирлиги қамоқхоналари ҳақида шундай дейди: “озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинган маҳбуслар жазони “битхона”, “канахона” деб аталувчи хоналарда (ўраларда) ўтайдики, бу ҳам ўлим билан баробардир, чунки Бухоро амирлиги қамоқхоналари даҳшатли чаёнлар ва чақадиган бошқа заҳарли

¹ Ж.М. Шодиев Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми 12.00.01. давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи; сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ю.ф.н. даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Илмий раҳбар: ю.ф.д., ЎзР Фан арбоби. Ҳ.Б. Бобоев. Т.: 2008. Б.144.

ҳашаротларга тўлдириларди, ана шундай хоналарга ташланган маҳбуслар 2–3 кунда ҳалок бўларди”¹.

Ж.М. Шодиевнинг қайд этишича, Бухоро амирлиги давлатчилигининг сўнгги босқичларида жазолар тизими қуйидаги кетма-кетлик тартибида амалга оширилган: пул жаримаси; қамчи ёки таёқ билан жазолаш, қамоқ, турмага ёки ўрага ташлаш, қуролли кучларга топшириш, умрбод қамоқ жазосига маҳкум қилиш, тутқунликка топшириш, ўлим жазоси². П.И. Виткечив девордан итариб юбориш жазоси ҳам бўлганлигини ёзиб, уни ўз кўзи билан кўрганлигини таъкидлайди³.

Бу борада академик Б.А. Аҳмедовнинг қайд этишича, Бухоро амирлигида жазо турлари: жарима солиш, қамоқ, дарра уриш, қўл ёки оёқ бармоқларини кесиш ва қизиб турган ёққа тикиш кабилар, эътиборли қариндош-уруғлари бўлган гуноҳкорларни сотиб олиш мумкин бўлган⁴.

1836 йилда Бухоро амирлигига элчи бўлиб келган, П.И. Виткечивнинг фикрича, “калтак билан жазолаш” йўғон калтак билан уриб амалга оширилган, яна шу даражадаки, маҳкумнинг суяклари синарди ёки у ўларди⁵. Худди шунга ўхшаш фикрни Ж.М. Шодиев билдириб, амир ўз ваколат доирасидан келиб чиқиб, жиноят содир этган шахсларни “чоройна” (тўрт ойна) жазоси, яъни баданнинг турли қисмларига таёқ билан уриш жазосига ҳукм қилиши мумкин бўлган. Қоида бўйича, қамчи ёки таёқ билан уриш жазосини ижро этиш жараёнида

¹ Записки о Бухарском ханстве. М. “Наука”, 1983. Б. 58.

² Ж.М. Шодиев Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми 12.00.01. давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи; сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ю.ф.н. даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Илмий раҳбар: ю.ф.д., ЎзР Фан арбоби. Ҳ.Б. Бобоев. – Т.: 2008. – Б. 145.

³ З.Ю. Муқимов Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.: “Наврўз”, 2013. – Б. 343.

⁴ Ўзбекистон халқлари тарихи. Т.: “Фан” нашриёти, 1993. – Б. 61.

⁵ З.Ю. Муқимов Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. – Т.: “Наврўз” 2013. – Б. 343.

махжумларнинг қичқириғи ва овози эшитилмаслиги учун мусиқа ижро этилган¹.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ўрта асрларда Бухоро амирлигида шахсларга нисбатан қийноққа солиш ва бошқа ғайриинсоний, шахснинг қадрқимматини камситувчи жазолар тайинланган ва ижро этилган.

Худди шундай қаттиқ жазоларнинг Хива ва Қўқон хонликларида ҳам қўлланилганлиги ҳақидаги маълумотларни баъзи тарихий манбаларда учратиш мумкин².

1926 йилги Ўзбекистон ССРнинг Жиноят кодекси³нинг Махсус қисм 147-моддасида: суриштирув ёки тергов олиб бораётган шахс томонидан ноқонуний чораларни қўллаган ҳолда ноқонуний ушлаб туриш, ноқонуний мажбурий келтириш, шунингдек, кўрсатув беришга мажбурлаш жавобгарликка асос бўлиши белгиланган. Ушбу даврда, гарчи, қонун билан қийноқ тақиқланган бўлсада лекин амалда қийноқлардан кенг фойдаланилганлиги тўғрисида манбаларда қайд этилади⁴.

¹ Ж.М. Шодиев Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми 12.00.01. давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи; сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ю.ф.н.даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Илмий раҳбар: ю.ф.д., ЎЗР Фан арбоби. Х.Б. Бобоев. Т.:2008. Б.145

² Масалан, Қўқон хонлигида Қозилар суди зиндон жазоси билан бирга тан жазосини қўллаш имкониятига эга бўлган. Жазо тизимида, тошбўрон қилиш, сазойи қилиш, қозикқа ўтқазиш (эмпале), ўлим жазолари қўлланилган. Батафсилроқ қаранг: М.Т.Ахмедова Қўқон хонлигининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқ манбалари.ю.ф.н. дисс. Б. 55-112.; Мулла Олим Махмуд Ҳожи. Тарихи Туркистон Т.:Янги аср авлоди, 2008 Б.160.

³ 1926 йил 1 июлидан кучга кирган Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг ишлаб чиқилишида РСФСРнинг ЖК асос бўлган. Ушбу кодекс умумий ва махсус қисмлардан иборат бўлиб, Умумий қисм VI бўлим 56-модда; Махсус қисм X бўлим 236-моддадан, жами 292-моддадан иборат.// Уголовный кодекс Узбекской ССР. Юридич. Издат.НКЮ. Уз ССР, 1926. 45б.

⁴ Батафсилроқ қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи/ Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов ва бошқ. Таҳрир хайъати: А.Азизхўжаев, Т.: “Шарқ” 2000.-464 б.4; Зиёев Ҳамид. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т.: “Шарқ” 2001.-448 б. Р.Шарипов Туркистон жадидчилик ҳаракати тарихидан. Т. “Ўқитувчи” 2002.-176 б.; Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. Т.: “Академия”,2002.-240б. Ерматов А.А. “Туркистон АССР да назорат органлари ва уларнинг тоталитар тузум ўрнатилишидаги ўрни (1918-1924) тарих.ф.н. дисс. Ав.реф. Т.:2006.-27Б.; Тоиров. А.Э. “Ўзбекистонда совет хокимиятининг катагон сиёсати (Самарқанд вилояти мисолида, 1918-1938 йй.) тарих.ф.н. дисс. Ав.реф. Т.:2007.- 17б.; Абдуллаев М.Ф. Ўзбекистонда советларнинг

Хусусан, профессор З.Ю. Муқимовнинг қайд этишича, 1937 йилларда собиқ советлар давлатида, азоблаб сўроқ қилиш учун (пытка) махсус ижозат олинган бўлса, 1938 йилнинг баҳоридан бошлаб терговда азоблаш усулини қўллашга рухсат этилган. 1938 йилда яна терговда азоблаш усули расмийлаштирилган. Уришдан кейин эса, рухсат олиш йўли билан, кўпгина жиноятлар учун азоблашни қўллаш мумкин бўлган¹.

Бу борада россиялик олим А.Я. Вышинскийнинг фикрига кўра, 20–30 йилларда қийноққа солиш ўзининг чўққисига чиққан, бунда баъзан қийноқ натижасида шахснинг ўлимига ҳам сабаб бўлган².

Ф. Эргашевнинг маълумотига кўра, собиқ шўролар даврида судланувчининг иқрори расмий далил ҳисобланиб, қолган барча далиллар кўмаклашувчи хусусиятга эга бўлган. Бундай имкониятлардан фойдаланган полициячилар керакли иқрорни “суғуриб олиш учун” ҳеч нарсадан тап тортишмаган. Дастлабки тергов жараёнидаёқ аёвсиз қийноқларга чидай олмаган судланувчилар ҳатто айбсиз бўлса-да, ўзига қўйилган айбларга иқрор бўлишган³.

1959 йилги Ўзбекистон ССР ЖКнинг 159-моддаси “Кўрсатув беришга мажбур этиш” деб номланган ва ушбу

“қулоқ” қилиш снѐсати ва унинг жожеали оқибатлари (1929-1945 йиллар) 07.00.02. мутахассислиги бўйича тарих.ф.н. илмий даражасини олиш учун ѐзилган дисс.автореф. Т.:2002.25б.; Шунингдек, бу фикрларни россиялик олимларнинг ишларида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, Гончаренко, В.Д. Право человека на свободу от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения или наказания: Теоретико-правовые аспектытема диссертации и автореферата по ВАК 12.00.01, кандидат юридических наук. Волгоград,1999. Б.15.

¹ 20 йилларда тан олинган ва шакллантирилган: “айбланувчининг шахсан тан олиши ҳар қандай далил ва фактлардан афзалдир, ҳақиқат эса, нисбийдир” деган қондалардан хулоса чиқарилиб, “айбдорлик ҳам нисбий бўлади”, деб ҳисобланган. Батафсилроқ қаранг. Муқимов З.Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.: “Наврўз”2013. Б.417.

² Бу борада Вышинский А.Я. бир неча маротаба айбланувчининг тушунтиришлари “муҳим, ҳал қилувчи далиллар” ҳисобланишини таъкидлаган.// Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. М.:1945. С.209.

³ Ф. Эргашев Туркистонда полиция хизмати “Нуқиқ ва бурч” № 1, (73) 2012. Б.32.

модда Кодекснинг “Одил судловга қарши жиноятлар” деб номланувчи еттинчи бобидан жой олган.

1959 йилги Ўзбекистон ССР ЖКнинг 159-моддасининг биринчи қисмига кўра, суриштириш ёки дастлабки тергов олиб борувчи шахслар томонидан сўроқ вақтида қўрқитиш ёки бошқа қонунсиз ҳаракатлар қилиш билан кўрсатув беришга мажбурлаш – икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

1959 йилги Ўзбекистон ССР ЖКнинг 159-моддасининг 2-қисмига кўра, ўша ҳаракатлар сўроқ қилинаётган шахсга нисбатан зўрлаш ёки хўрлаш билан боғлиқ бўлса, – беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Фикримизча, Ўзбекистон ССР Жиноят кодекси диспозициясида жиноят субъектлари доираси, шу жумладан, жиноятдан жабрланувчилар доираси аниқ кўрсатилмаган. Шунингдек, модданинг номланиши ҳам бизнингча номуносив бўлган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, қисқа вақт ичида амалга оширилган кенг қамровли ислохотлар натижасида юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида чуқур ўзгаришлар юз берди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг дахлсизлигини таъминлаш, инсонни қадрлаш ва улуғлашга йўналтирилган.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг қабул қилинаётган республикамиз қонунларида ҳам дастлабки тергов ва суриштирув мобайнида йўл қўйилмайдиган услублардан фойдаланиш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида “Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тайзиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас”, деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қийноққа солиш, шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи ҳисобланган муомала ҳамда жазо турларини қўллашни тақиқлашни талаб қилувчи халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида амалга оширилишига замин яратди.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодекси Бешинчи бўлими XVI боби “Одил судловга қарши жиноятлар” деб номланиб, дастлаб, ЖКнинг 235-моддасида ифодаланган “Кўрсатув беришга мажбур қилиш” жинояти икки қисмдан иборат эди.

ЖКнинг 235-моддаси биринчи қисмига кўра, кўрсатув беришга мажбур қилиш, яъни суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан кўрсатув беришга мажбур қилиш мақсадида гумон қилинувчи ёки экспертга нисбатан кўрқитиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш, баданга энгил ёки ўртача оғир шикаст етказиш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатиш, – олти ойгача қамоқ ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

ЖК 235-моддаси иккинчи қисмига кўра, ўша ҳаракатлар оғир оқибатларга сабаб бўлса, – беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон ССРнинг 1959 йилги ЖКга нисбатан таққосланганда модда номланиши ва жазолар тизимида анчагина ўзгартишлар киритилган ушбу моддада оғирлаштирувчи белги сифатида “ўша ҳаракат оғир оқибатларга сабаб бўлса” оғирроқ жазо тайинланиши белгиланди.

1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят процессуал кодексининг “Шахснинг шаъни ва кадр-қиммати хурмат қилиш” деб номланувчи 17-моддасида “Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон шаъни ва кадр-қиммати камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас” лиги белгиланган.

1997 йил 22 апрель куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси 4-моддасида: “Жиноят-ижроия қонун ҳужжатларининг нормалари маҳкумларни қийноққа солиш ва бошқа ғайриинсоний ёки камситувчи муомала турларидан ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро ҳужжатларга зид келиши мумкин эмас”¹ лиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 7-моддасига мувофиқ “Жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон кадр-қиммати камситиш мақсадини кўзламайди”².

Шахс ҳуқуқларини ғайриқонуний тазйиқ чораларидан, энг аввало, ҳокимият вакилларининг қонунга ҳилоф ҳаракатларидан ҳимоя қилиш халқаро ҳуқуқнинг Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига имплементация қилинган муҳим принципи ҳисобланади. Қийноқ шахсга тажовуз қилишнинг энг хавфли кўринишларидан бири ҳисобланади. Ўз-ўзидан равшанки, қийноқларнинг олдини олиш муаммоси самарали жиноят-ҳуқуқий механизмини яратишни талаб қилади. Мазкур механизм қийноқларга қарши курашишнинг халқаро-ҳуқуқий асосларига мувофиқ бўлиши лозим. БМТ томонидан 1984 йил 10 декабрда қабул қилинган “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси (2012 йил 1 февралгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр - Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Т.: “Адолат” 2012. -200 б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси: (2013 йил 1 февралгача ўзгартиш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр - Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги -Т.: “Адолат”, 2013 й.-728.бет (17-моддасига) Б.8.

шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция”нинг 4-моддасига мувофиқ, ушбу битимга қўшилган ҳар бир давлат бундай қилмишлар учун ўз жиноят қонунчилигига мувофиқ жиноий жавобгарлик ва жазо белгилаш мажбуриятини олади. Ушбу конвенцияни Ўзбекистон Республикаси 1995 йил 31 августда ратификация қилди¹. Ушбу Конвенциянинг талабларига мувофиқ қонунчилик соҳасида 2004 йилда махсус миллий дастур қабул қилинди.

Хусусан, Мазкур Конвенция бўйича Ўзбекистон Республикаси БМТнинг Қийноқларга қарши қўмитасига тўрт марта 1999, 2002, 2005 ва 2011 йиллар даврида маърузалар йўллади.

Ўзбекистоннинг биринчи маърузаси БМТ қўмитасининг Қийноқларга қарши 23-сессиясида 1999 йил 17–19 ноябрда эшитилган. Шу аснода шунга мос бир қанча так-лифлар берилган.

Ўзбекистоннинг иккинчи маърузаси БМТ қўмитасининг Қийноқларга қарши 28-сессиясида 2002 йил 1–8 майда муҳокама қилинган. Қўмита суд тизимида апелляция системаси ўрнатилганлиги муқобил жазо тизими ва қийноқ юзасидан шикоятлар Омбудсман томонидан текширилишини, шунингдек қийноқ юзасидан айбловлар бўйича шикоятларни тез ва тўла кўриб чиқиш мустақил механизмини ташкил этишни таклиф этди.

Ўзбекистоннинг учинчи маърузаси қўмитанинг 39-сессиясида кўриб чиқилди.

Улар БМТ қўмитасининг мажлисларида кенг муҳокама қилиниб, бу борада Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган ишлар ва уларнинг натижалари ижобий баҳоланди ва эътиборга лойиқ деб топилди.

¹ Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 130–I-сонли Қарорига асосан 1995 йил 31 августда қўшилган.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1995 йил, 9-сон, 205-модда.

Мамлакатимизда ушбу масала билан боғлиқ жуда кўп жиддий тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан:

Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуни¹ билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддаси “Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш” деб номланди. Унга кўра: гумон қилинувчига, айбланувчига, гувоҳга, жабрланувчига ёки жиноят процессининг бошқа иштирокчисига ёхуд жазони ўтаётган маҳкумга, уларнинг яқин қариндошларига улардан бирор бир ахборот, жиноят содир этилган қилмиш учун ўзбошимчалик билан жазолаш ёхуд бирор-бир ҳаракатни содир этишга мажбурлаш мақсадида суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг, жазони ижро этиш муассасасининг бошқа ходими томонидан қўрқитиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш ёки қонунга хилоф руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатиш каби ҳаракатларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган.

Шу билан бирга, бизнинг фикримизча, ҳар қандай ҳуқуқий норманинг узоқ вақт мобайнида мавжуд бўлиши қонун қабул қилувчи органларнинг бундай нормаларнинг ижтимоий-ҳуқуқий шартлари масаласига бўлган эътиборини сусайтирмаслиги лозим.

Шу муносабат билан қийноқни жиноят-ҳуқуқий тақиқлашга қаратилган ижтимоий-криминологик шартларнинг ўрганилиши асослидир ва бу ўз навбатида ушбу

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 535-II-сон Қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, 9–10-сон, 149-модда.; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 йил, 52-сон, 533-модда.

тақиқнинг бугунги кундаги ижтимоий заруриятдан далолат беради ва давлатнинг “жиноят ҳуқуқий сиёсати”¹нинг бир бўлагидир.

Жиноят-ҳуқуқий сиёсатнинг амалга оширилиши усулларидан бири – бу ижтимоий хавфли қилмишни криминализация қилишдир². Криминализация деганда, у ёки бу ижтимоий хавфли қилмишни жиноят деб ҳисоблаб, ЖКда ушбу қилмиш учун жиноий жавобгарликнинг белгила-ниши тушунилган³.

Р. Кабулов таъкидлаганидек, Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилиги бўйича ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик асос бўлмаган жиноятлар йўқ ва бўлиши мумкин эмас⁴. Бундан келиб чиқиб, қийноқни жиноий-ҳуқуқий тақиқлашнинг ижтимоий шартларини аниқлаш учун даставвал бундай қилмишнинг юқоридаги криминализация омилларига жавоб бериши шартлари кўздан кечирилиши лозим.

М. Усмоналиевнинг фикрича, қилмишнинг ижтимоий хавфлилигининг мазмуни қонун билан қўриқланадиган

¹ Жиноят-ҳуқуқий сиёсат бир томондан, муайян даражада жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ходисалари ифодаласа, бошқа томондан ўзи ҳам кўп қиррали ижтимоий ходиса сифатида ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши кураш жараёнларига ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Батафсилроқ қаранг: Абдурасулова Қ.Р. Давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсати ҳақида айрим мулоҳазалар. // Жиноят қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2010. – Б. 43-48.; Ф.Тахиров Жиноят-ҳуқуқий сиёсат ҳамда жиноят қонунини такомиллаштириш истикболлари. // Жиноят қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2010. – Б. 61-68.

² Лопашенок Н.А. Уголовная политика: понятие, содержание, методы и формы реализации, уголовное право в XXI веке. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 179.

³ Абдурасулова Қ.Р. Давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсати ҳақида айрим мулоҳазалар. // Жиноят қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2010. – Б. 45.

⁴ Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б. 132.

ижтимоий муносабатга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфи остида қолдиришда ифодаланади¹.

Н.Ф. Кузнецова эса, “қилмишнинг ижтимоий хавфли-лиги жиноят қонуни билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказиши ёки таҳдид солиши билан белгиланади”² деб ҳисоблайди.

А.В. Наумовнинг таъкидлашича, “ижтимоий хавф-лилик бу қонун билан қўриқланадиган ва жиноят қону-нида кўзда тутилган муносабатларга зарар етказиш имко-нияти”³дир.

А.И. Марцев ижтимоий хавфлилик тушунчасини “ало-ҳида олинган ва барча жиноятлар мажмуининг инсоният, жамият ва давлатнинг мавжуд бўлиши учун лозим бўлган манфаатларининг бузилиши каби жамиятда аҳамиятли салбий ўзгаришларни амалга ошира олиш хусусияти” сифатида талқин қилади⁴. Ю.И. Ляпуновнинг фикрича, “жиноят-ҳуқуқий ижтимоий хавфлилик жиноятнинг муайян ғайриижтимоий объектив ҳолати бўлиб, у ўзида қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар (зиён) етказишнинг реал имкониятини ифодаловчи барча салбий хусусиятлари ва белгилари мажмуи билан тавсифланади”⁵.

Жиноят ҳуқуқида ижтимоий хавфлилик тушунчасига оид келтириб ўтилган қарашларни таҳлил қилиш орқали, бизнинг фикримизча, қилмишни ижтимоий хавфли деб топиш учун бундай қилмиш жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар ва манфаатларга

¹ Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 170.

² Кузнецова Н. Ф. Русское уголовное право: курс лекций. – Владивосток, 1999. – С. 231.

³ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общей ред. А. В. Наумова. - М., 1996. - С. 65.

⁴ Марцев А. И. Общие вопросы учения о преступлении. – Омск, 2000. – С. 6.

⁵ Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного прав: учебное пособие. – М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. – С. 39.

зарар етказиши ёки шундай зарар етказиш хавфи (зарар етказишнинг реал хавфи) келиб чиқиши лозим.

Ижтимоий хавфлилик тушунчасини икки тарафдан ўрганиш мумкин: 1) ижтимоий хавфлиликнинг сифат кўрсаткичи ва 2) ижтимоий хавфлиликнинг миқдор кўрсаткичи. Ижтимоий хавфлиликнинг бу икки кўрсаткичи ўзаро алоқадор бўлиб, қилмишни ижтимоий хавfli деб тан олиш учун у муайян сифат ва миқдор хусусиятларига эга бўлиши лозим.

Қилмиш жиноят қонуни билан қўриқланадиган муносабатларга тажовуз қилиши мумкин, лекин етказилган зарар ёки таҳдид кўлами муайян миқдорга етмайдиган бўлса, бундай қилмишни жиноят-ҳуқуқий жихатдан ижтимоий хавfli қилмиш сифатида эътироф этиб бўлмайди.

Шу сабабли ижтимоий хавфлилик тушунчасини изоҳлашда етказилган ёки етказилиши мумкин бўлган зарарнинг жиддийлигига эътибор қаратган А.В. Наумов, А.И. Марев каби муаллифлар ҳақ.

Жиноятлар ўзига хос хусусиятлари ва ижтимоий хавfliлиги даражасидан келиб чиқиб, гуруҳларга ажратилади. Яъни, жиноятнинг қайси гуруҳга мансублиги унинг характери ва ижтимоий хавfliлик даражасидан келиб чиқади. Билъакс, жиноятнинг ижтимоий хавfliлик даражаси жиноятнинг қайси гуруҳга мансублигидан келиб чиқмайди¹.

Қийноққа солишнинг ижтимоий хавfliлиги қуйидагиларда намоён бўлади.

биринчидан, қийноқ бу шафқатсизликнинг энг оғир шакли бўлиб, жабрланувчининг соғлиги ва руҳиятига таъсир қилади.² Шафқатсизлик давлат ва жамият учун маъ-

¹ Кадников Н. Г. Категории преступлений и проблемы уголовной ответственности : учебное пособие / Н. Г. Кадников. — М.: Книжный мир, 2005.—С. 29-35.

² Ушбу ҳолатда Э.А. Акимовнинг фикрларига қўшилиш мумкин. Яъни, жисмоний тажовуз натижасида шахсга руҳий жихатдан ҳам таъсир юзага келади. Қаранг: Акимова А.Э. К вопросу о физических и психических страданиях при истязании // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке. Материалы международной научно-практической конференции 29-30 января 2004 г. М., 2004. С. 262)

қул эмас. Чунки, давлат ва жамият ўз аъзоларининг хавфсизлиги ва ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишига масъул;

иккинчидан, қийноқ, зўрликнинг бир кўриниши ҳисобланиб, қонунга зид равишда шахс эркинлигининг чекланиши ва шу йўл билан унинг табиий ҳуқуқлари бузилишига олиб келади. Қийноқни содир этиш мақсади турлича бўлиши мумкин. Жумладан, жиноятни тез очиш, шахсни камситиш ва ҳоказо. Гарчи, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходими жиноятни очиш мақсадида қийноқни қўллайдиган бўлса ҳам, бу унинг хатти-ҳаракатини оқламайди ва қилмиш жиноий жавобгарликни келтириб чиқаради;

учинчидан, қийноқ доимо жамиятда ўрнатилган ижтимоий-ҳуқуқий норма ва қоидаларнинг бузилиши ҳисобланади. Қийноқни мансаб, ҳокимият ёки хизмат ваколатидан фойдаланиб қўллаш ва шу асосда ҳокимият вакилининг ўзи томонидан содир этилган қилмиш учун жазоланмаслиги охир оқибат ҳуқуқий нигилизмнинг кучайишига жамиятда ўрнатилган ижтимоий муносабатларнинг бузилишига олиб келади;

тўртинчидан, жиноят ҳуқуқида қийноқнинг бошқа ўхшаш шафқатсизлик билан содир этиладиган жиноятлардан фарқи шундаки, қийноқ одил судловга қарши қаратилган жиноят ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, қийноқ натижасида ёлғон гувоҳлик олиниши ёки бўлмаса, сохта далил тўпланиши, асосланмаган ноқонуний процессуал ҳужжат, айни дамда асосланмаган ҳал қилув қарори ёки ҳукм чиқарилишига сабаб бўлиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, одил судловни амалга оширишга путур етказди давлат ҳокимиятини обрўсизлантиради. Ва, албатта, судга жалб қилинган шахснинг қонун билан қўриқладиган ҳуқуқ ва эркинлигига зарар етказди, жисмоний ва руҳий азобланишига олиб келади.

З.Х. Гулямовнинг фикрича, жиноят процессида иштирок этувчи шахсларга тазйиқ ўтказиш натижасида юзага келишиши мумкин бўлган ёлгон гувоҳлик беришнинг олдини олиш мақсадида профилактика ишларини қуйидаги 3 гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) процессуал хавфсизлик чоралари;
- 2) ташкилий-техник хавфсизлик чоралари;
- 3) жиноят-ҳуқуқий хавфсизлик чоралари¹

Ўз навбатида, таъкидлаш лозимки, ёлгон кўрсатувлар, айблов хусусиятига эга хулосалар ҳар доим шахснинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларига (қўпинча шахснинг эркинлигига) зиён етказишга қаратилган бўлади. Худди шунингдек, айбсиз одамни жиноят содир этганликда ёлгондан айблаш унинг шаъни ва қадр-қимматини қаттиқ таҳқирлайди ва унга жуда катта маънавий зарар етказиши².

Хизмат ваколатидан фойдаланиб амалга оширилдиган айрим ҳолатлар тўғридан-тўғри шахснинг ҳуқуқларига тажовуз сифатида баҳоланиши мумкин. Масалан, сўроқ вақтида зўрлик ишлатиш. Ушбу ҳаракатлар натижасида етказилдиган зарар оғирлиги шундаки, бунда шахсларда қонунга нисбатан ишонч туйғусининг сўниши, ҳуқуқий нигилизм каби кайфият юзага келади.

Бундан ташқари, бир қатор ижтимоий салбий оқибатларни кўриш мумкин. Яъни, шахслар қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шунингдек, ҳуқуқ-

¹ Гулямов З.Х. Проблемы борьбы с преступлениями против правосудия: Теория и практика дис. д.ю.н. Т.:2003;

² Ёлгон гувоҳлик беришда айб шаклини тўғри белгилаш учун жиноятнинг мотив ва мақсадини аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Тадқиқот натижасида ёлгон гувоҳлик бериш: айбдор ёки унинг яқинларига нисбатан раҳм-шафқат қилиш (45,7%), ўч олиш, рашк (10,1%), манфаатдор шахслар ўч олишидан кўрқиш (7,8%), таъмағирлик (1,6%), гувоҳлик берганлик учун “маънавий қораланиш”дан кўрқиш (2,8%), шахсий манфаат, тергов органлари ва судларга ишончсизлик, уларнинг ҳузурига боришни истамаслик, ортиқча ташвишдан ўзини олиб қочиш (32%) каби мотивлар асосида содир этилиши аниқланган. // Тошпўлатов А.И. “Ёлгон гувоҳлик учун жиноий жавобгарлик муаммолари” 12.00.08-ихтисослиги бўйича мавзусидаги ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. авв.реф. Т.:2008.-Б.14.

бузарлик оқибатида юзага келган ўз муаммоларини давлат органларига мурожаат қилмасдан мустақил ҳал қилишга уриниши каби салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Таъкидлаш зарурки, ҳар қандай ижтимоий-руҳий ҳодисанинг табиати ҳақида у ёки бу даражада фикр юритиш имкониятини берувчи бир қатор хусусиятлар мавжуд бўлади. Лекин кўпинча зўрлик ишлатиш билан боғлиқ жиноятлар инсон кундалик тажрибаси доирасидан чиқиб кетиши ва жиноятни содир этишга ундовчи мақсад билан мутлақо таққослаб бўлмаслиги билан характерланади.

Қийноқ ҳам зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноятлар қаторига киритилади. Жумладан, зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноятлар ижтимоий хавфлилиги ва оқибатларининг оғирлиги даражасига кўра бошқа жиноий қилмишларга нисбатан оғирроқ ҳисобланади. Чунки, бундай жиноятларни содир этаётган шахслар турмуш ва дам олиш микромуҳитида ҳам зўрлик ишлатади. Бундай жиноий қилмишлар умуминсоний ахлоқ нуқтаи назаридан ҳам жиддий қораланади. Бу жиноятлар айбдорнинг зўрлик қилиши, унинг ахлоққа зид шафқатсизлигидан далолат беради¹. Бу эса, қийноқ жиноятининг ижтимоий хавфлилиги даражасини яна бир қарра таъкидлайди.

1.3. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг олдини олиш, унинг учун жазолаш бўйича халқаро шартномалар ва халқаро механизмлар

Инсон ҳуқуқлари масаласи жаҳон ҳамжамияти олдида турган долзарб масала бўлганлиги сабабли, “БМТ Бош

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 199-200.

Ассамблеяси томонидан 80 дан ортиқ, Европа Кенгаши томонидан 200 дан зиёд, ЮНЕСКОда 70 дан ортиқ, Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан 50 дан кўпроқ; турли минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам кўплаб инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди”¹.

Ушбу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш, шахс дахлсизлигини таъминлаш ва ҳимоя қилиш фуқаролик жамияти барпо этишнинг зарурий шартидир. Айнан қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашдан ҳимоялаш давлат олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш ҳам инсон ҳуқуқларининг қўпол бузилишидир. Халқаро ҳамжамият томонидан бундай қилмишлар инсоният шаъни ва кадр-қимматини таҳқирлаш сифатида баҳоланади.

Бугунги кунга келиб қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашга қарши кураш бўйича қатор халқаро ҳужжатлар қабул қилинган. Мазкур соҳадаги халқаро ҳуқуқий нормалар қоида тарикасида уч шаклда тузилади: принциплар, стандартлар ва тақиқлар². Булар, ўз навбатида универсал ҳамда минтақавий ҳужжатларга ажратилади.

¹ А.Х.Саидов. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ. Konsauditinform-Nashr, Т.:-2006. – 242-бет.

² **Изоҳ:** Бунда принциплар инсон ҳуқуқлари ҳимоя қилинишининг, шу жумладан, қийноққа солишдан ва бошқача шафқатсиз муомаладан ҳимоя қилишнинг халқаро асослари ва кафолатларини мустаҳкамлайди; стандартлар қамокда бўлган шахслар билан муомалада бўлиш ёки уларга нисбатан расмий мазмундаги бошқа мажбурлов чораларини қўллашни тартибга солади; тақиқлар ушбу стандартлар доирасидан четга чиқувчи ва қийноққа солиш ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-

Биринчи навбатда, БМТнинг инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш соҳасидаги энг асосий халқаро ҳужжатларидан бири ҳисобланган 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясига алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз.

Ушбу Декларациянинг 5-моддасида “ҳеч ким қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни ҳўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак”, деб белгиланган.

Адабиётларда ушбу ҳужжатга берилган турли баҳо-ларни учратиш мумкин. Жумладан, профессор Б. Саломовнинг фикрича, “Инсоннинг азалий орзуси – инсоннинг озодлигини ифодаловчи ва барча ҳуқуқ ҳамда эркинликларини ўзида мужассамлаштирган ягона халқаро ҳужжат бўлмаган эди ва буни бартараф этиш йўлида 1948 йил 10 декабрда БМТ томонидан инсоннинг асосий ҳуқуқларини халқаро миқёсда мустаҳкамлаш мақсадида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинган”¹.

Бу борада Д.А. Моряков БМТ Устави билан бир қаторда Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги давлатларнинг кейинги қонун ижодкорлиги фаолиятига (қонунчилик, шартномавий) катта таъсир кўрсатганлигини таъкидлайди².

Кўриб чиқиладиган ҳужжатнинг асосий қоидалари қийноққа солишга қарши курашиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқий нормаларнинг ишлаб чиқилишига таъсир кўрсат-

қимматни камситувчи муомала ёки жазонинг бошқача шакллари сифатида ифодаланадиган қилмишларни тақиқлайди.

¹ Ўзбекистон Республикасида адвокатлик фаолияти ва унинг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси (тажриба ва муаммолар) дисс.ю.ф.д.12.00.11. Т.2004. 368 Б.

² Бородин СВ., Ляхов Е.Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью. М., 1983. С. 146. Моряков Д.А. Международно-правовое регулирование запрещения и предотвращения пыток и правовая система РФ: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10. – Международное право; Европейское право/ Д.А. Моряков; Науч.рук. Г.И. Курдюков. - Казань,2008. – С. 25.

ган, шунингдек, алоҳида давлатларнинг қонунчилигида ўз аксини топган. Унинг улкан аҳамиятини шунда кўриш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясидан кейин яна 3 та халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳужжатларга қуйидагилар киради: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактга Факультатив протокол.

1966 йил 16 декабрда қабул қилинган “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пактнинг 7-моддасида: “Ҳеч ким азоб-уқубатга солинмаслиги ва унга нисбатан шафқатсиз, ноинсоний ёки кадр-қимматни хўрловчи муомала қилинмаслиги ёки жазоланмаслиги керак...”¹ дейилади.

Мазкур принцип, адабиётларда қайд этилишича, абсолют характерга эга бўлиб, давлатлар учун ҳам тинчлик даврида, ҳам уруш даврида унга риоя қилинишдан четга чиқиш мумкин эмаслигини назарда тутди.

Бундан ташқари, фавқулодда вазиятлар даврида Пактда мустаҳкамланган ҳуқуқларнинг чекланиши шартларини белгиланган мазкур халқаро шартноманинг 4-моддасида давлатларнинг ҳаётга, эркинликка ва бошқа бир қатор ҳуқуқларга риоя этилишига тенг равишда мазкур модда бўйича ўз мажбуриятларидан ҳам чекинишлари мумкин эмаслиги белгиланган².

¹ Қаранг: БМТнинг 1966 йил 19 декабрдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пакт, 7-модда (Ўзбекистон Республикаси мазкур Пактга 1995 йил 31 августда қўшилган.) Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Тўплам. Ўзбекча нашр. Масъул муҳаррир А.Х. Саидов.-Т.: “Адолат”, 2004 й.

² Лосицкая Л.К. Международно-правовое сотрудничество в сфере борьбы с пытками и жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство обращением и наказанием: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2003. С.22.

Пактнинг яна бир ўзига хос жиҳати шахсни қийноққа солишдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш доирасининг кенгайганлиги бўлган. Унда қийноққа солишнинг одамлар устидан тиббий ёки илмий тажрибалар кўринишидаги турига нисбатан тақиқ эълон қилинган. А.П. Мовчаннинг фикрича, “мазкур аниқлаштириш Пактга Иккинчи жаҳон уруши воқеаларини, фашист ваҳшийлари одамлар устидан инсонийликка зид тажрибалар ўтказганлигини, гитлерчилар томонидан оккупация қилинган юз минглаб одамларни концентрация лагерларида нобуд қилганларини инobatга олган ҳолда киритилган”¹.

1982 йил 18 декабрда мазкур қоида БМТ Бош Ассамблеясининг 37/194-сонли резолюцияси билан қабул қилинган Маҳқумлар ёки ушлаб турилган шахсларни қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазо турларидан ҳимоя қилишда соғлиқни сақлаш ходимларининг роли билан боғлиқ тиббиёт этикаси Қоидаларида, Халқаро тиббиёт ассоциациясининг врачларга ҳар қандай шаклда, фаол ёки пассив қийноққа солишларда ва шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала билан боғлиқ қилмишларда иштирок этишини тақиқловчи Токио декларациясида ўз аксини топган².

Шу билан бирга, шуни таъкидлаш лозимки, қийноққа солиш тўғрисидаги масала 1949 йилги уруш жабрланувчиларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Женева Конвенцияси ва 1977 йилги, унга I ва II Қўшимча Баённомалар билан ҳам тартибга солинади. Барча Женева Конвенциялари учун умумий бўлган 3-модда қуролли можаро даврида: “хаётга ва жисмоний дахлсизликка дахл қилиш, хусусан,

¹ Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. М., 1982. С. 96.

² Моряков Д.А. Международно-правовое регулирование запрещения и предотвращения пыток и правовая система РФ: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10. - Международное право; Европейское право/Д.А. Моряков; Науч.рук. Г.И.Курдюков. -Казань, 2008. - С. 30.

хар хил турдаги одам ўлдириш, шикаст етказиш, шафқатсиз муомала, қийноққа солиш ва қийнаш” тақиқланиши белгилаган.

1949 йил 12 августдаги “Ҳаракатдаги армияларда ярадорлар ва беморларнинг қисматини яхшилаш тўғрисида”¹ги Женева Конвенциясининг 3-моддасида: қуролли можаро вақтида ярадор ва касалларга жисмоний таъсир ва ҳаётига тажовуз қилиш, турли усулда ҳаётдан маҳрум қилиш, майиб қилиш, шафқатсиз муомала, қийноқ ва қийнаш тақиқланган. Ушбу Конвенциянинг 12-моддаси 2-қисмига кўра, ярадорлар ва беморларни ўз ҳукми остида сақлаб турган низолашувчи томон жинси, ирқи, миллати, дини, сиёсий эътиқоди ва шунга ўхшаш бошқа жиҳатлар сабабли ҳеч бир камситишга йўл қўймаслигини, уларга нисбатан инсоний муомала ва парвариш кўрсатишини таъминлайди. Уларнинг ҳаёти ва шахсиятига нисбатан ҳар қандай тажовуз, хусусан, уларни ўлдириб юбориш, қирғин қилиш, қийноққа солиш, улар устида биологик тажрибалар ўтказиш, уларни атайлаб тиббий ёрдамсиз ва қаровсиз қолдириш ёки заҳарланишлари учун қасддан шароит яратиш қатъиян тақиқланади. Демак, Конвенциянинг 12-моддасида ҳам қийноқни қўллаш расман тақиқланган. Мазкур конвенцияга асосан иштирокчи давлатлар томонидан ҳарбий можаролар даврида қийноққа солиш ва ғайринсоний муносабатда бўлиш конвенциянинг 50-моддасига асосан, конвенция талабларини қўпол бузиш сифатида баҳоланган.

1949 йил 12 августдаги “Денгиз қуролли кучлари таркибига мансуб ярадорлар, беморлар ва кема ҳалокатига учраган шахсларнинг қисматини яхшилаш тўғрисида”ги

¹ Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгазининг 03.09.93 й. № 946–ХII-сонли қарорига мувофиқ қўшилган.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993 й., № 9, 346-модда.

Женева Конвенцияси¹нинг 3, 12, 51-моддаларида ҳам қийноқни қўллаш қаттиқ қораланади².

1949 йил 12 августдаги “Харбий асирлар билан муомала қилиш тўғрисида”ги Женева Конвенцияси³нинг 3, 17, 87, 132-моддалари қийноқни қўллашни тақиқлайди⁴.

1949 йил 12 августдаги “Уруш даврида фуқаро аҳолисини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Конвенция⁵нинг 3, 32, 147-моддаларида ҳам қийноқни қўллаш тақиқланади⁶.

БМТнинг 1974 йил 14 декабрда қабул қилинган “Аёллар ва болаларни фавқулодда ҳолат ва қуролли можаролар даврида ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Декларациясининг 4-бандида қуролли ҳаракатлар ҳарбий можароларда иштирок этадиган давлат аёллар ва болаларни қийноқ, шафқатсиз муомала, зўрликдан ҳимоя қилиш юзасидан зарур чораларни кўриши ҳақидаги қонда мустаҳкамланган.

Қийноқни тақиқловчи БМТ томонидан 1975 йил 9 декабрда қабул қилинган муҳим ҳужжатлардан бири – “Барча шахсларни қийноқ ва бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларидан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Декларацияда

1 Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 03.09.93 й. № 946-ХII сонли қарорига мувофиқ қўшилган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993й., № 9, 346-модда.

2 Қаранг: 1949 йил 12 августдаги Женева Конвенциялари ва уларга қўшимча протоколлар. Иккинчи, тузатилган нашри. – Т.: Халқаро Қизил Хоч Кўмитаси, 2007. – Б. 39-65.

3 Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 03.09.93 й. № 946-ХII сонли қарорига мувофиқ қўшилган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993 й., № 9, 346-модда.

4 Қаранг: 1949 йил 12 августдаги Женева Конвенциялари ва уларга қўшимча протоколлар. Иккинчи, тузатилган нашри. – Т.: Халқаро Қизил Хоч Кўмитаси, 2007. Б. 65-151.

5 Мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 03.09.93 й. № 946-ХII сонли қарорига мувофиқ қўшилган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993 й., № 9, 346-модда.

6 Қаранг: 1949 йил 12 августдаги Женева Конвенциялари ва уларга қўшимча протоколлар – Иккинчи, тузатилган нашри. Т.: Халқаро Қизил Хоч Кўмитаси, 2007. Б. 151-221.

“қийноққа солиш – бу шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазонинг оғир ва олдиндан режалаштирган тури” эканлиги қайд этилган. Жумладан, мазкур Декларациянинг 2-моддасида қийноққа солишнинг ўта ижтимоий хавфлилиги ва унинг инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясига зид эканлиги қайд этилган: “Қийноққа солиш ёки бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазодан иборат бўлган ҳар қандай қилмишлар инсон кадр-қимматининг ҳақорат қилиниши ҳисобланиб, инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини бузиш деб топилиши лозим”.

Ушбу Декларацияга кўра, ҳеч бир давлат қийноққа солиш ёки бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазоларга рухсат бериши ёки уларга хайрихоҳ бўлиши мумкин эмас. Истисно ҳолатлар, масалан, уруш ҳолати ёки уруш хавфи, ички сиёсий беқарорлик ёки ҳар қандай бошқа фавқулодда ҳолат қийноққа солиш ёки бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид, кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазоларни оқлаш учун асос бўла олмайди. (3-модда)

Қийноққа солиш учун жавобгарлик нафақат бевосита бажарувчилар, балки, “қийноққа солишда иштирок этганлик, уларда иштирокчилик, қизиқтирганлик ёки қасддан қийноққа солишга мажбур қилганлик учун ҳам белгила-ниши лозим” (7-модда).

1979 йил 17 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш юзасидан мансабдор шахслар ахлоқ кодекси”¹нинг 2-моддасида “Ҳуқуқ-тартиботни сақлашда мансабдор шахслар ўз вазифаларини бажариш давомида инсон кадр-қимматини хурмат

¹ Ушбу ҳужжат Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 30 августдаги 507-1-сонли қарорига мувофиқ маъқулланди. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 263-модда.

қиладилар ва ҳимоя қиладилар ҳамда инсон ҳуқуқларини барча шахсларга нисбатан қўллаб-қувватлайдилар ва ҳимоялайдилар” деб белгиланган.

Ушбу Кодекснинг 5-моддасида: “Ҳеч бир ҳуқуқий тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахс қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситишдан иборат бўлган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши, бунга ундаши ёки тоқат қилиши мумкин эмас ва ҳеч бир ҳуқуқий тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахс қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларини оқлаш учун юқори турувчи шахсларнинг фармойишлари ёхуд уруш ҳолати ёки хавфи, миллий хавфсизликка таҳдид, ички сиёсий берқарорлик ёки ҳар қандай бошқа фавқулодда ҳолат каби истисноли ҳолатларни важ қилиб кўрсатиши мумкин эмас”, деб белгиланган.

Ўтган асрнинг 80–90 йиллари мобайнида қийноқни тақиқлаш бўйича аниқ чоралар кўришда, шунингдек, бу борада ҳуқуқий норма ва ҳужжатлар ишлаб чиқишда қатор салмоқли ишлар амалга оширилди. 1981 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қийноқ жабирланувчилари ва уларнинг оилаларига ёрдам кўрсатувчи ташкилотлар фаолиятини молиялаштириш мақсадида Қийноқ жабрланувчилари учун ихтиёрий жамғарма таъсис этилди. 1984 йил 10 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан “Қийноқларга солиш ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши” Конвенция¹ қабул қилинди. 1975 йилги

¹ Қийноқларга қарши конвенция 1984 йилнинг 10 декабрида имзоланган (БМТнинг 39-46-сонли резолюцияси), 1987 йилнинг 21 январида дунёнинг 20 та мамлақати томонидан ратификация қилинган, 1987 йилнинг 26 июнида кучга кирган, 1987 йил 11 ноябрда эълон қилинган. 2002 йилнинг бошида конвенцияни 120 дан ортиқ давлат ратификация қилди ёки имзолади. Ўзбекистон Республикаси Парламенти Конвенцияни 1995 йил 31 августда ратификация қилган. Ушбу Конвенция III қисм, 33-моддадан иборат.

Декларациядан фарқли тарзда 1984 йилги Конвенцияда қийноққа солишга кенг таъриф берилди (1-модда). Шунингдек, қўшимча равишда дискриминация¹ мақсадида содир этилган қилмишлар ҳам қийноққа солиш сифатида эътироф этилган бўлиб, бу ўз навбатида, мазкур соҳадаги халқаро ҳамкорликнинг имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради². Конвенциянинг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, бу ҳужжат қатнашчи давлатлар қийноққа солиш чораларини қўллашни ўз миллий қонун ҳужжатлари доирасида батамом тақиқлашлари лозимлигини назарда тутди;

иккинчидан, Конвенцияда қатъий белгиланганидек, юқори турувчи бошлиқнинг ҳеч бир буйруғи ва ҳеч қанақа алоҳида, фавқулодда ҳолат қийноққа солиш ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи жазо турларини қўллашни оқлаш учун хизмат қилиши мумкин эмас;

учинчидан, Конвенцияга мувофиқ қийноққа солишни қўллаган ҳар қандай шахс исталган қатнашчи давлатнинг ҳудудида суд тартибида таъқиб қилиниши мумкин. Қийноққа солиш ҳолларини содир этишда гумон қилинаётган ҳар қандай шахс ҳар қандай қатнашчи давлатда суд жавобгарлигига тортилиши ёки қатнашчи давлатда жиноят

¹ **Изоҳ: Дискриминация** (лотинча, discriminatio – фарқлаш, ажратиб қўйиш) умумҳуқуқий атама бўлиб, давлат, юридик ёки жисмоний шахслар ҳуқуқларининг бузилишини (бошқа давлатлар, юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан) англатади. // Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. М., 1997. С.167. Большая юридическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2008. – С. 277.

² Қийноққа солишнинг халқаро-ҳуқуқий тушунчасига унинг дискриминация мақсадида содир этилиши мумкинлигининг киритилиши исботи сифатида 1973 йилги Апартенд жиноятига барҳам бериш ва унинг учун жазолаш тўғрисидаги Конвенцияга асосланиш мумкин бўлиб, унда “апаретид жинояти”нинг белгиларидан бири сифатида қайсидир ирқий гуруҳ аъзолари ёки гуруҳга нисбатан “қийноққа солиш ёки бошқача шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазолар”нинг қўлланилиши белгиланган (II модданинг 2-банди).

содир этган бўлса, суд жавобгарлигига тортиш мақсадида шу давлатга топширилиши мумкин;

тўртинчидан, Конвенция муайян бир қатнашчи давлат ҳудудида мунтазам равишда қийноққа солиш қўлланиб келинаётганлигига доир аниқ, тўғри ва ишончли ахборот мавжуд бўлса, уни халқаро миқёсда муҳокамадан ўтказишни назарда тутати. Қатнашчи давлатнинг розилиги билан бундай текширув пайтида ана шу давлат ҳудудига ташриф билан бориш ҳам мумкин.

БМТ алоҳида аҳамиятга эга бўлган ушбу халқаро ҳуқуқий ҳужжатни ишлаб чиқар экан, у стандартларни назорат қилувчи Қийноққа қарши конвенциявий (шартномавий)¹ Қўмитани ҳам ташкил этди. “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция”нинг иккинчи қисм, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24-моддаларида² Қийноққа қарши қўмита фаолияти, вазифалари, механизми белгиланган. Мазкур қўмита 1988 йил 1 январдан ўз вазифаларини бажаришга киришди ва 1988 йил апрелда Женева шаҳрида биринчи маротаба йиғилишини чақирди. Қўмита таркиби 10 та мустақил

¹ **Изоҳ:** 1. Шартномавий органлар бир неча давлат ўртасидаги юридик мажбурий битим йўли билан ташкил этилган органлардир. БМТнинг бир қанча шартномалари қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг ўз мажбуриятларини бажариши жараёнини мониторинг қилиш учун ташкил этилган. Ариза бериш мумкин бўлган органларга: Қийноқларга қарши Қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмита; Бола ҳуқуқлари бўйича Қўмита; Аёлларга нисбатан камситишга барҳам бериш бўйича қўмита; Ирқий камситишларни тугатиш қўмитаси (БМТ нинг 1965 йилда қабул қилинган “Ирқий камситишларни ҳар қандай қўринишларини йўқ қилиш тўғрисида”ги Конвенция мажбуриятларининг бажарилишини назорат қилади.)

2. Ношартномавий механизмлар булар бирор-бир шартномага риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида ташкил этилмаган механизмлардир. Ушбу механизмлар давлатларнинг вакилларида иборат сиёсий орган, масалан, БМТ нинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси ва х.к // батафсилроқ қаранг: Қийноқлар: Ахборотлар тузиш бўйича қўлланма Камий Жиффар, инсон ҳуқуқлари маркази Эссекс университети Т.-2003 й.

² Қаранг: Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция // Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар. Тўплам. / Масъул муҳаррир: А.Х. Саидов. Т.: “Адолат” 2004, Б. 59-75.

экспертлардан ташкил топган. Экспертларнинг ҳар бири тўрт йил муддатга сайланади. Қўмита ўзининг мансабдор шахсларини икки йил муддатга сайлайди. Улар қайта сайланишлари мумкин. Қўмитанинг аъзолари иштирокчи давлатлар томонидан кўрсатиладиган номзодлар рўйхати ҳисобидан яширин овоз бериш билан сайланади. Қўмитанинг асосий мақсади давлатлар томонидан ушбу шартнома бўйича қийноқ қўлланилишининг олдини олиш ва у юз берган тақдирда қонунни бузувчиларни жазолашдан иборат бўлган мажбуриятларни таъминлашдан иборат.

Қийноқларга қарши Қўмитанинг асосий функциялари:

- 1) давлат маърузаларини ўрганиш (19-модда);
- 2) махфий тергов тартиби воситасида фактларни аниқлаш (20-модда);
- 3) давлатлараро шикоятлар (21-модда);
- 4) индивидуал шикоятлар (мажбурий эмас (21-модда).

2002 йил 18 декабрда “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция” сига Факультатив Протокол¹ қабул қилинди. Мазкур протоколнинг 2-моддасига кўра, қийноқлар ва бошқа ғайриинсоний, шафқатсиз ҳамда инсон қадрини ерга урадиган муомала турларининг олдини олиш кичик қўмитаси таъсис этилади. Қоидаларга кўра, давлатлар ўз зиммаларига комиссиялар томонидан ўз юрисдикциялари остида бўлган, давлат органи буйруғи ёки кўрсатмасига кўра ёхуд унинг розилиги билан у ёки бу сабабга кўра озодликдан маҳрум этилган шахслар ушлаб турилган ҳар қандай жойларни кўриш мажбуриятини олади². Кичик

¹ “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция” Факультатив Протокол қийноқларнинг олдини олишга бағишланган бўлиб, у 2002 йил 18 декабрда БМТ томонидан қабул қилинган.

² Қўмита томонидан 397 та шикоят кўриб чиқилган, 47 та иш бўйича қарор қабул қилинган./Исмоилов Б.И. Қийноқ ҳамда муомала жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолияти./ Масъул муҳаррир. А.Х.Саттаров. Т.: ТДЮИ Илмий тадқиқот маркази, 2012 йил; А.Саттаров Инсон ҳуқуқлари ва ички ишлар органлари фаолияти Т. 2007. Б. 27.

қўмитанинг асосий вазифаси иштирокчи давлатлар ҳудудида озодликдан маҳрум этиш жойларини бориб кўришдан иборат.

Миссиялар¹ делегациялар томонидан камида кичик қўмитанинг икки аъзоси ва экспертлар (врачлар, суд тиббий экспертлари, шунингдек, таржимонлар) иштирокида амалга оширилади.

Миссия натижаларига кўра, Кичик қўмита делегация хулосалари бўйича маъруза тузиб, уни тегишли иштирокчи давлатга тавсиялар билан бирга юбориши лозим.

Кичик қўмита маърузаси иштирокчи давлат билан маслаҳат мазмуни каби махфий аҳамиятга эга бўлади. Миссия юборилган иштирокчи давлат илтимосига кўра Кичик қўмита ўз маърузасини эълон қилиши шарт. Агар иштирокчи давлат маърузанинг бир қисмини эълон қилишни лозим топса, Кичик қўмита маъруза мазмунининг мувозантлашган мазмунини таъминлаш учун ана шу давлат билан маслаҳатлашиб олгач, Оммавий баёнот эълон қилиши ёки маърузани қисман ёхуд тўлиқ эълон қилиши мумкин.

1989 йили қабул қилинган Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция² давлатларга “бирорта ҳам бола қийноқларга ёки бошқа шафқатсизларча, ғайриинсоний ёхуд кадр-қимматни оёқости қиладиган муомала ёки жазога дучор этилмаслиги” мажбуриятини юклайди (37-модда).

¹ Баённома икки турдаги миссияни кўзда тутди. Биринчидан, Кичик қўмита даврий ташрифлар жадвалини ишлаб чиқиши керак. Иккинчидан, ташкил этиладиган назорат органига агар Кичик қўмита иштирокчи давлат юрисдикцияси отсида бўлган давлат ҳудудиндаги озодликдан маҳрум этиш жойида қийноқларга йўл қўйилаётгани хақида маълумо олса ёки бундай зарурат даврий ташрифлар давомидаги текширувлар натижасига асосланган бўлса Баённоманинг иштирокчи давлатларига дастурдан ташқари ташрифлар қилишига имконият берилиши лозим. // Международное публичное право. учебник \ Л.П. Ануфриева и.д. М.: Проспект, 2010.

² Ушбу Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 декабрдаги 757–XII-сонли Қарори билан қўшилган. Ўзбекистон Республикаси учун 1994 йил 29 июндан кучга кирган. // Қаранг: Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция ва унинг протоколлари (Ўзбекча нашр). Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: 2009. - 72-бет.

Шунингдек, конвенцияда “18 ёшга етмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан ўлим жазоси, озодликка чиқишни назарда тутмайдиган умрбод озодликдан маҳрум этиш жазолари қўлланмайди” деб белгиланган.

Ушбу Конвенциянинг 39-моддаси давлатларга “қийнашнинг ҳар қандай кўринишлари ёки шафқатсизлик, ноинсоний ёхуд кадр-қимматни оёқости қиладиган бошқа ҳар қандай муомала, жазолаш ёки қуролли можаролар қурбони бўлган боланинг жисмоний ва руҳий тикланиши ҳамда ижтимоий жиҳатдан ўзини ўнглаб олишига кўмаклашиш учун барча зарур чора-тадбирларни кўриш мажбуриятлари белгиланган. Бундай тикланиш ва ўзини ўнглаб олиш боланинг соғлиғи, ўзини ўзи ҳурматлаши ва кадр-қимматини таъминлайдиган шароитларда амалга оширилиши лозим”, деган мажбуриятини юклаган. Шунингдек, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга доир болаларнинг қуролли можароларда иштирокига тааллуқли факультатив протокол¹ (2000 йил 25 май); Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга доир болалар фоҳишабозлиги ва болалар порнографиясига тааллуқли Факультатив Протоколда² (2000 йил 25 май) қийноқлар тақиқланган.

Шундай қилиб, Конвенция фақатгина болаларга нисбатан қийноққа солиш ва шафқатсиз муомалада бўлишни тақиқлаб қолмасдан, уларга нисбатан бу турдаги жиноятлар содир этилган ҳолларда уларни реабилитация қилиш чораларини ҳам назарда тутган.

Бугунги кунда БМТ томонидан қийноқни тақиқлаш масаласи бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, БМТ Бош Ассамблеяси ташаббуси билан махсус

¹ Ўзбекистон Республикаси мазкур Протоколга Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 12 декабрдаги ЎРҚ-190-сонли Қонуни билан қўшилган. Бу борада батафсилроқ қаранг: Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция ва унинг протоколлари (Ўзбекча нашр). Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: 2009. - 72-бет.

² Ўзбекистон Республикаси мазкур Протоколга Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 11 декабрдаги ЎРҚ-188-сонли Қонуни билан қўшилган. // Бу борада батафсилроқ қаранг: Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция ва унинг протоколлари (Ўзбекча нашр). Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: 2009. - 72-бет.

52/149 сонли резолюция билан 1997 йилдан буён 26 июнь Қийноқ ва зўрлик жабрланувчиларини қўллаб-қувватлаш куни (**International Day in Support of Victims of Torture**) сифатида нишонланмоқда.

1998 йил 17 июлдаги Халқаро жиноят судининг Рим Статутининг 7-моддаси 1-қисми “а” бандида қийноққа солиш фактининг ўзи халқаро ҳамжамият томони-дан халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари ва норма-ларини бузувчи оғир ҳуқуқбузарлик, инсонга қарши жи-ноят сифатида тан олинди.

Қийноқни тақиқловчи ҳужжатлар орасида минтақавий ҳужжатларнинг ўрни ҳам салмоқлидир. Жумладан, ҳозирги замон минтақавий халқаро ҳуқуқида қийноққа солишнинг олдини олиш ва унинг учун жазолашни тартибга солувчи қўйидаги асосий ҳуқуқий ҳужжатлар амал қилиб келмоқда:

1969 йилги Инсон ҳуқуқлари бўйича Америкалараро Конвенциянинг 5-моддасида қўйидаги қоида белгиланган:

“Ҳар бир инсонга унинг жисмоний, руҳий ва маънавий дахлсизлигини ҳурмат қилиш ҳуқуқи тегишлидир”.

“Ҳеч ким қийноққа солиниши ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи жазога ёки муомалага дучор этилиши мумкин эмас”¹.

1981 йилги Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка Хартияси 5-моддасида қўйидаги норма мустаҳкамланган:

“Ҳар бир инсон инсон шахсиятига хос бўлган ўзининг қадр-қиммати ҳурмат қилиниши ва ўзининг ҳуқуқ субъекти эканлигининг тан олиниши ҳуқуқига эга. Инсонни эксплуатация қилиш ва камситишнинг барча шакллари, хусусан қулчилик, қул савдоси, қийноққа солиш, шафқат-

¹ Международные акты по правам человека. Сборник документов. Комиссия по правам человека при Президенте РФ. Институт государства и права РАН. Сост.: Карташкин В.А., Лукашева Е.А. Изд. 2. –М.: Норма-Инфра М., 2002, С. 868.

сиз, инсонийликка зид ёки инсон кадр-қимматини камситувчи муомала ва жазо тақиқланади”.

1995 йилги Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги МДХ Конвенциясининг 3-моддасида қуйидагилар мустаҳкамланган:

“Ҳеч ким қийноққа солиниши ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомалага ёки жазога дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч ким ўзининг эркин розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибаларга дучор қилиниши мумкин эмас”.

1990 йилги Инсон ҳуқуқлари бўйича Ислом декларацияси¹нинг 20-моддасида “Инсон жисмоний ёки руҳий қийноқларга, шунингдек, қандайдир шафқатсиз, инсон кадр-қимматини камситувчи ёки рад этувчи муомалага дучор қилиниши мумкин эмас”, деб белгиланган.

1981 йилги Инсон ҳуқуқлари бўйича Умумжаҳон ислом декларациясининг 7-моддасида “инсоннинг ўзига ёки унинг яқинларига ёки унинг тарафдорларига руҳан ёки жисмонан қийноққа солиш, шунингдек, камситиш ёки таҳдид солиш” тақиқланган².

Шу билан бирга, шуни қайд этиш лозимки, 1990 йилги Инсон ҳуқуқлари Ислом Декларациясининг 24-моддасида “мазкур Декларацияда келтирилган барча ҳуқуқ ва эркинликлар ислом шариатига бўйсунуши”, 25-моддада эса, Декларациянинг ҳар қандай моддасини шарҳлашда “ислом шариати ягона манба” эканлиги белгиланган³. Шундай

¹ Инсон ҳуқуқлари Ислом Декларацияси Ислом Конференцияси Ташкилоти аъзо-давлатлари ташки ишлар вазириларининг 1990 йил сентябрда Кохирадаги XIX йиғилишида қабул қилинган.

² Мезяев А.Б. Азиатская система защиты прав человека // Чинов П.В., Хазиева Г.Н., Мезяев А.Б., Насырова А.М. Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства. Отв. ред. Курдюков Г.И., Казань, Легра́нд, 2002, С.150.; Моряков Д.А. Международно-правовое регулирование запрещения и предотвращения пыток и правовая система РФ :Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10. - Международное право/Европейское право/Д.А. Моряков; Науч.рук. Г.И. Курдюков. -Казань, 2008. С. 30.

³ Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М., Международные отношения. 2003. С.525.

қилиб, Декларациянинг бошқа барча моддалари сингари қийноққа солишнинг тақиқланиши чекланади ёки матнга кўра ислом шариатига “бўйсунди”.

1988 йил 15 февралда қабул қилинган Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Осиё тинч океани Декларацияси¹да “ҳеч ким на ақлий ёки жисмоний қийноққа солиниши, на шафқатсиз ёки камситувчи жазоларга ёки муомалага дучор этилиши мумкин эмас”лиги белгиланган.

1950 йилги Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенциясининг 3-моддасида қўйидагилар мустаҳкамланган: “Ҳеч ким қийноққа солиниши ва инсонийликка зид ва кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазога дучор қилиниши мумкин эмас”.

Қийноққа солишдан ва инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомаладан озод бўлиш инсоннинг асосий ҳуқуқларидан ҳисобланади, боиси, улар индивиднинг шахсий дахлсизлиги ва инсонийлик кадр-қиммати билан боғлиқ. Мазкур ҳуқуқларнинг халқаро ҳуқуқлар иерархиясидаги фавқулодда юқори даражадаги ўрнини, уларнинг бу борадаги махсус мақоми белгилаб беради.

Қийноққа солиш ва инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала турлари ва жазоларнинг олдини олиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси. Европа Иттифоқи доирасида 1987 йил 26 ноябрда қабул қилинган.

Мазкур Конвенциянинг ўзига хос томонлари шундаки, унда моддий нормалар белгиланмаган. Конвенциянинг асосий мазмуни қийноққа солишнинг олдини олиш бўйича Европа Қўмитасининг фаолиятини процессуал тартибга солишдан иборат.

Конвенциянинг моҳияти озодликдан маҳрум этилган шахсларни бориб кўриш орқали уларни қийноққа солишдан ҳимоя қилиш мақсадида уларга нисбатан муома-

¹ Мезяев А.Б. Азиатская система защиты прав человека. С.152.

лани ўрганувчи қийноққа солишнинг олдини олиш бўйича махсус Қўмитани таъсис этишдан иборат (1-модда).

Конвенциянинг ҳар бир иштирокчи-давлати Конвенцияга мувофиқ озодликдан маҳрум этилган шахслар сақланадиган ҳар қандай ерда улардан хабар олишга рухсат беришга мажбур (2-модда).

МДХ доирасида қабул қилинган ҳужжатларни кўриб чиқадиган бўлсак, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги Конвенцияси¹ ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи давлатлари учун Намунавий Жиноят кодексини келтириш мумкин.

Конвенциянинг 3-моддасида “Ҳеч ким қийноққа солиниши ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазога дучор қилиниши мумкин эмас. Ҳеч ким ўзининг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибаларга дучор қилиниши мумкин эмас”, деб белгиланган.

1996 йил 17 февралда МДХ иштирокчи давлатларининг еттинчи Парламентлараро Ассамблеяси йиғилишида қабул қилинган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи давлатлари Намунавий Жиноят кодексига қийноққа солишни қийнаш (126-модданинг 2-қисми)нинг квалификацияловчи белгиси сифатида кўриб чиқиш таклиф этилган.

Юқорида қайд этилганидек, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш принциплари, қийноққа солиш ва шафқатсиз муомаланинг бошқа шаклларига нисбатан тақиқлардан ташқари халқаро миқёсда қандайдир мажбурий чоралар (жазога, дастлабки қамоққа ва б.)га дучор қилинган шахслар билан муомалада бўлишнинг стандартлари ҳам ишлаб чиқилган.

Маҳкумлар билан муомалада бўлиш бўйича халқаро стандартларнинг миқдори жуда кўп. П.Г. Пономарев улар-

¹ 1995 йил 26 майда Минскда имзоланган, 1998 йил 11 августда кучга кирган.

ни қўйидагича таснифлаган: умумийлиги даражаси бўйича (универсал ва махсус); мажбурийлиги даражаси бўйича (мажбурий ва тавсиявий); келиб чиқиш манбалари бўйича (мазкур ҳужжатларни қабул қилган органлардан келиб чиқиб: БМТ, Европа Ҳамжамияти ва б); амал қилиш ҳажми (худудий ҳажми) бўйича (халқаро ва минтақавий); алоҳида тоифадаги ҳуқуқбузарларга нисбатан ёки жазони ижро этувчи муассасалар ва органларнинг маълум хизматчиларига нисбатан амал қилиши бўйича¹.

Адабиётларда алоҳида тоифадаги ҳуқуқбузарларга нисбатан ёки жазони ижро этувчи муассасалар ва органларнинг маълум хизматчиларига нисбатан амал қилиши бўйича маҳкумларга нисбатан муомалада бўлишнинг таснифи берилган. Ўз моҳиятига кўра, бу ҳуқуқбузарликлар субъекти бўйича қўйидаги стандартларга бўлинади. Улар: а) вояга етмаганларга қаратилган стандартлар (1990 йилги Озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганларни ҳимоя қилиш бўйича БМТ Қоидалари); б) озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинган маҳкумларга қаратилган стандартлар (1990 йилги Қамоқ жазоси билан боғлиқ бўлмаган чораларга нисбатан БМТнинг стандарт минимал қоидалари); в) қамоққа олинган шахсларга қаратилган стандартлар (1988 йилги Ҳар қандай шаклда ушланган ёки қамоққа олинган шахсларни ҳимоя қилиш принциплари тўплами); г) мансабдор шахсларга қаратилган стандартлар (1979 йилги Ҳуқуқий тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг хулқ-атвор Кодекси, 1979 йилги Маҳкумлар ёки ушлаб турилган шахсларни қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи

¹ Пономарев П.Г. Международно-правовые стандарты обращения с заключенными и национальные варианты их реализации. Рязань, 1994. С. 3-7.; Лосицкая Л.К. Международно-правовое сотрудничество в сфере борьбы с пытками и жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство обращением и наказанием: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2003.

муомала ёки жазо турларидан ҳимоя қилишда соғлиқни сақлаш ходимлари, хусусан, врачларнинг роли билан боғлиқ тиббиёт этикаси принциплари)¹.

Қайд этилган барча ҳужжатлар ва бошқа шу каби ҳужжатлар принципларни эълон қилиб, қамокда сақлаш шароитларини инсонпарварлаштириш, инсонларга нисбатан қийноққа солиш ва бошқача шафқатсиз муомалада бўлишга йўл қўймасликнинг ҳуқуқий механизмларини ўзида акс эттирган.

Ҳозир дунёда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ, яъни инсон ҳуқуқларини мустақкамлаб берувчи халқаро ҳуқуқий ва давлат ички нормалари тизими, шунингдек, уларни ҳимоя этиш ва кафолатлашнинг универсал механизми шаклланиб бормоқда.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлида барча соҳаларда кенг қамровли ислоҳотларни амалга оширишга жадал киришилди. Бинобарин, инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш мақсадида халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилган қоида ва меъёрларни тан олиш, уларни миллий қонунчиликда жорий қилиш борасида улкан ишлар амалга оширилиб, бунинг натижасида ҳозирги кунга қадар 70 дан зиёд халқаро ҳужжатларнинг ратификация қилинганлиги, шунингдек, БМТ томонидан бу соҳада қабул қилинган 6 та асосий халқаро шартнома қатнашчиси сифатида зиммасига олган халқаро мажбуриятларни мунтазам бажариб келаётганлиги бу соҳада олиб борилаётган ислоҳотларнинг қўламини яққол намоён этади².

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек, "... Халқаро шартномаларга нафақат қўшилиш, балки ушбу шартно-

¹ Международное сотрудничество в области прав человека. Вып.2. М., 1993.

² Одам савдосига қарши курашиш бўйича халқаро шартномалар ва Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги: ҳужжатлар тўплами / Р.Кодировнинг умумий таҳрири остида Т.: "O'zbekiston", 2012. Б.15

малар бўйича олинган халқаро мажбуриятларни бажариш, улар талабларини барча органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан оғишмай бажариш механизмини қонуний тартибда ишлаб чиқиш зарур”¹.

Бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади – инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича яхлит ҳуқуқий тизим яратилди. Мамлакатимиз Конституциясининг 13-моддасида Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади, деб мустаҳкамланган.

Мамлакатимиз 1991 йил 31 августда давлат мустақиллигини эълон қилганидан сўнг роппа-роса бир ой муддат ўтгач, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига қўшилганлигини назарда тутсак, ушбу Декларация Ўзбекистон истиқлолга эришганидан кейин бу соҳада тасдиқланган биринчи халқаро ҳужжат ҳисобланади. Халқаро ҳужжат бўлган ушбу декларациянинг асосий тамойиллари ва ғоялари 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва миллий қонунчилигимизда ўз аксини топган.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги изчил ва тизимли сиёсатнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидаги муҳим қадамлар қўйилди:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони²га биноан, 2008 йил 1 январдан мамлакатимизда ўлим жазоси бекор қилинди. Президент ташаббусига кўра парламентимиз “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг ўлим жазосига

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 14 апрелда бўлиб ўтган XIV-сессиясида қилган маърузаси.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 30–31-сон. – Б. 223.

тааллуқли иккинчи факультатив протоколини ратификация қилди. Бу билан Ўзбекистон мазкур протоколни ратификация қилган 67-давлат бўлди.

2. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт қоидаларини тўлиқ амалга оширишга йўналтирилган демократик институтлар – “Хабеас корпус” ва “Миранда қоидалари” ҳуқуқни қўллаш амалиёти жорий этилди¹.

Хусусан, “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида”ги Фармоннинг² қабул қилиниши Конституциянинг 19, 25, 44-моддаларида белгиланган шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлигини ва улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклашга ҳеч ким ҳақли эмаслиги, қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиш ёки қамоқда сақлаб туриш мумкин эмаслиги ҳамда ҳар бир шахс ўз ҳуқуқи ва эркинликларини судга шикоят қилиш орқали ҳимоя қилиши кафолатланганлиги тўғрисидаги талабларни жиноят-процессуал қонунида акс эттирилишини таъминлади. Жиноят-процессуал қонуни такомиллаштирилиб, дастлабки терговга суд назоратини олиб киришга имконият яратилди³.

3. “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши” Конвенциянинг 4-моддасига асосан, ҳар бир иштирокчи давлат ҳамма қийноқ ҳаракатлари

¹ Батафсилроқ қаранг: А.Х.Саидов Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш – давлат сиёсатининг устувор йўналиши // Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўлланганлик учун жавобгарлик (илмий-амалий конференция материаллари) Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари, 2010. Б.4.; А.Х.Саидов Ҳуқуқ ва эркинликлар улугланган юрт. Ниҳуқ ва бурҳ № 8–9./2011. Б. 26.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, №32–33, Б. 242.

³ А. Одинаев. Прокуратура органларининг жиноятчиликка қарши кураш фаолиятида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари // Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексига 15 йил. (Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2010. Б. 450,456.

унинг жиноят қонунчилигига мувофиқ равишда кўриб чиқилишини таъминлайди.

Қийноққа қарши кураш масаласида:

1. Қонун чиқарувчи ҳокимият. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига асосан Жиноят кодексининг 235-моддаси “Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш” деб номланди. Ушбу моддага асосан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари томонидан жиноят процесси иштирокчиларига ва жазони ўтаётган маҳкумларга нисбатан қийноқ ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланди.

2. 2004 йил май ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг мувофиқлаштирувчи кенгашида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар мансабдор шахсларининг қийноққа қарши Конвенцияга мувофиқ халқаро мажбуриятларга қатъий риоя этиш масалалари кўриб чиқилиб, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ҳамда назорат идоралари ходимларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоят ва аризаларнинг қонуний кўриб чиқилишига амал қилиш масалалари муҳокама этилди.

Бош прокуратуранинг ҳайъат мажлисида ҳам фуқароларни ушлаб туриш, жиноий жавобгарликка тортиш ҳамда қамоққа олишда уларнинг конституциявий ҳуқуқларига риоя қилиш устидан прокурор назоратини кучайтириш масалалари муҳокама этилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни ва Бош прокурорнинг 2005 йил 17 февраль кунги “Жиноят процессида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминлаш юзасидан прокурор назора-

тини тубдан яхшилаш тўғрисида”ги 40-сонли буйруғига¹ асосан прокурорлар жиноят процессида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилиниши юзасидан прокурор назоратини таъминлашда БМТнинг “Инсон ҳаққимматини камситувчи ҳаракатлар, қийноқ ва бошқа таъйиқларга қарши кураш борасида”ги Конвенцияси ва бу борадаги Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларининг бажарилишига қатъий амал қилиш кераклиги, ҳар қандай қонун бузилишларга нисбатан мурасасизлик муҳитини шакллантиришдек қатъий талаблар қўйилган.

3. Суд ҳокимияти. Олий суд Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги “Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 17-сонли қарорида БМТнинг “Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки ҳаққимматни таҳқирловчи турларига қарши конвенция”да назарда тутилган “қийноқ” тушунчаси мустаҳкамлаб қўйилган. Шунингдек, 2004 йил 24 сентябрдаги 12-сонли Олий суд Пленумининг “Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорида ҳам “қийноққа солиш йўли билан олинган далиллар номақбул деб топилиши таъкидланган”.

Ўтган вақт мобайнида қонун ҳужжатларига бошқа ўзгартириш ва қўшимчалар ҳам қилиб келинмоқда.

Халқаро стандартларда дастлабки терговда эҳтиёт чораси сифатида қамоқ қўлланган шахсларнинг сўроқ қилинишига тааллуқли қатор талаблар белгиланган. Ўзбекистон Республикаси жиноят процессида мазкур чораларни қўллашда гумон қилинувчи, айбланувчи шахслар

¹ Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари фаолиятини ташкил қилишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларо ва Бош прокурорнинг буйруқлари тўплами. – Т: 2006. – 441-бет.

учун яратилаётган енгилликлар, яъни 2008 йилдан бошлаб қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқининг судларга ўтказилганлиги, 72 соатдан ортиқ муддатга ушлаб туриш учун суд томонидан рухсат берилиши, айбланувчи, гумон қилинувчига янги ҳуқуқлар берилганлиги мамлакатимизнинг халқаро шартномалардаги қоидаларга оғишмай амал қилаётганлигидан, уларни бетўхтов ҳаётга татбиқ этаётганлигидан дарак беради.

Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан 2008 йил 31 декабрдаги қонунга мувофиқ, жиноят процессида шахсга нисбатан қийноқ ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашдан ҳимояланиш ҳуқуқи ва малакали юридик ёрдам олишга бўлган конституциявий ҳуқуқларни таъминлашда ҳимоячининг ваколатлари янада кенгайтирилди. Шунингдек, “Гувоҳнинг адвокати” институтини назарда тутувчи янги 66¹-модда билан тўлдирилди.

2011 йил 29 сентябрда қабул қилинган “Жиноят ишини юритиш чоғида қамоқда сақлаш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, жиноят содир этганликда гумон қилиниб ушлаб турилган шахсларни ва ўзига нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси қўлланилган шахсларни қамоқда сақлаш тартиби ҳамда шарт-шароитлари, уларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг кафолатлари янада мустаҳкамланди. Қонунга асосан “Ушлаб турилганлар ва қамоққа олинганларга нисбатан қийноқлар ҳамда бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки инсон кадр-қимматини камситувчи тазйиқлар қўлланилишига йўл қўйилмайди”.

Мазкур қонунда суд, прокурор, ҳимоячи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) ёки қамоқда сақлаш жойларини текшириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа давлат органлари номига, шунингдек жиноят ишини юритаётган мансабдор

шахсга ёки органга йўлланган аризалар, таклифлар ва шикоятлар цензурадан ўтказилмаслиги ҳамда берилган кундан кейинги иш кунидан кечиктирмай муҳрланган тарзда адресатга юборилиши мустаҳкамланган.

2012 йил “Тезкор қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Мазкур қонуннинг 7-моддасида “Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон шаъни ва қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас”, деб белгиланган.

“Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг ўта шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция”нинг 9–15-моддалари ЖПКнинг 17, 18, 19, 22, 23, 27, 88-моддаларига тўла мос келади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 17-моддасидаги шахснинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш принципи орқали инсон шаъни ва қадр-қимматини камситадиган, унинг шахсий ҳаётига тааллуқли маълумотлар тарқалиб кетишига олиб келадиган, соғлиғини хавф остига қўядиган, асоссиз равишда унга жисмоний ва маънавий азоб-уқубат етказадиган ҳаракатлар қилиш ёки қарорлар чиқариш тақиқланади. Жиноят ишларини юртишга масъул бўлган давлат органлари, ишда иштирок этадиган шахсларнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилишлари шарт, ишда иштирок этадиганлар эса, инсон қадр-қимматини камситувчи ҳаракатлардан ҳимоя қилиш воситалари мажмуига эгадирлар. Жумладан, улар манфаатларини чеклаш ёки бузишга олиб келадиган мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят аризаси беришлари мумкин. Мазкур принцип шахсга жисмоний ва маънавий азоб-уқубат етказадиган ҳаракатлар содир этилишига тўсиқ вазифасини ўтайди. Гумон қилинувчи, айбланувчининг ЖПКнинг 46, 48-моддаларига киритилган адвокатга ёки яқин қариндошига телефон орқали қўнғироқ қилиш ёки хабар бериш,

кўрсатувлар беришни рад этиш, ўзи берган кўрсатувлардан жиноят ишига доир далиллар сифатида унинг ўзига қарши фойдаланилиши мумкинлигини билиш каби янги ҳуқуқлари ҳам Конвенциядаги шахсдан зўрлик билан маълумот ёки эътироф олиш каби ҳолатларга барҳам берувчи қоидалардан ҳисобланади. Бундан ташқари, ушлаб турилган, қамокда сақланаётган ёки тиббий муассасага жойлаштирилган шахслар билан муносабатда бўлишни тартибга солувчи ЖПКнинг 215-моддасида ушлаб турилган, қамокда сақланаётган ёки экспертиза ўтказиш учун тиббий муассасага жойлаштирилган шахсларга нисбатан ғайриинсоний муносабатда бўлиш мумкин эмаслиги таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси 601-моддаси “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган шахсни ушлаб бериш тўғрисидаги сўровни ижро этиш” деб номланади. Унга асосан: “сўровни юборган хорижий давлат ўзига нисбатан сўров юборилган шахснинг фақат сўровда кўрсатилган жинояти учун жиний жавобгарликка тортилишини ҳамда суд муҳокамаси тугаганидан ва жазони ўтаганидан кейин мазкур давлат ҳудудини эркин тарқ эта олишини, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг розилигисиз учинчи давлатга чиқариб юборилмаслигини, топширилмаслигини ёхуд ушлаб берилмаслигини, худди шунингдек қийноқларга, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон шаъни ва кадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги муомалага дучор этилмаслигини ва унга нисбатан ўлим жазоси қўлланилмаслигини кафолатласа” ушлаб берилиши мумкин. Ушбу қоида Конвенциянинг 3-моддаси талабларига мос келади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Конвенциянинг 3-моддасида қайд этилган “Ҳеч қайси иштирокчи давлат қайсидир шахсни бошқа давлатга агар унга у ерда қийноқ қўлланилиши мумкин, деб ўйлашга жиддий асослар мавжуд бўлса, уни жўнатмаслиги, қайтармаслиги ёки бер-

маслиги керак”, деган жумлани Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг **“Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган шахсни хорижий давлатга ушлаб беришни рад этиш”** номли 603-моддасига киритишни лозим деб ҳисоблаймиз.

Конвенциянинг 9-моддасида процессуал ҳаракатлар ўтказилиши муносабати билан ўзаро ҳамкорлик, ҳуқуқий ёрдам, 11-моддасида ҳар бир иштирокчи давлат қийноқ ҳолларига йўл қўймаслик учун ҳар бир ҳудудда ҳар қандай шаклда ушланган ёки қамоққа олинган шахсларни сўроқ қилиш, ушлаб туриш, шунингдек қамоқда сақлашга оид қоида, йўриқнома, усул ва амалиётларни мунтазам кўриб чиқиши лозимлиги ҳақида сўз боради. Миллий қонунчилигимизда ушбу қоидалар мавжуд, яъни ЖПКнинг 228, 233, 244-моддаларида ушлаб турилганлар ва қамоққа олинганларни сақлаш жойлари, ушлаб турилганлар сақланадиган жойларда тартибни таъминлаш ва ушбу тоифадаги шахсларга нисбатан қўлланиладиган хавфсизлик чоралари ифодаланган.

Конвенциянинг 13-моддасида ҳар бир давлат томонидан қийноқ қўлланилгани тўғрисида шикоят қилиш ҳуқуқи таъминланиши ҳамда жабрланувчи, гувоҳни турли таҳдидлардан ҳимоя қилиш чоралари кўрилиши лозимлиги айтиб ўтилган. Ўзбекистон Республикасида процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш принципи (ЖПКнинг 27-моддаси) орқали процесс иштирокчилари ва бошқа шахслар, шунингдек жиноят ишини юритишдан манфаатдор бўлган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакилларига суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья ва суднинг процессуал ҳаракати ёки қарори устидан шикоят қилиш ҳуқуқи таъминланади. ЖПКнинг “Жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш” деб номланган 270-моддасида хавфсизлиги таъминланиши лозим бўлган шахслар ҳамда хавфсизликни таъминловчи орган-лар кўрсатилган.

Жиноят процессида энг муҳим масалалардан бири жиноят иши бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатлардир. Исботлаш жараёнида шахсларнинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавfli бўлган ёки уларнинг шаъни ва кадр-қимматини камситувчи хатти-ҳаракатлар содир этиш, зўрлик, пўписа қилиш, алдаш ва қонунга хилоф бўлган бошқа йўллар билан кўрсатув, тушунтириш, хулосалар олишга, экспериментал ҳаракатларни бажаришга, ҳужжатлар ёки буюмлар тайёрланишига ва берилишига эришиш тақиқланади. (ЖПКнинг 88-моддаси)

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенциянинг 14-моддасига асосан ҳар бир иштирокчи давлат ўзининг ҳуқуқий тизимида қийноқларнинг қурбони товон олишини ва иложи борича тўлароқ тикланиш учун маблағларни қамраб олувчи, ҳуқуқий санкция билан тўлдириладиган адолатли ва муқобил товон олиш ҳуқуқига эга бўлиш ҳуқуқини таъминлайди. Қийноқ натижасида қурбон вафот этса, товон олиш ҳуқуқи унинг қаромағидагиларга берилади, дейилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал қонунчилиги ушбу нормани ўзида мужассам этган. Жумладан, ЖПКнинг 275-моддаси Жиноят процессида кўриладиган фуқаровий даъволар” деб номланади. Ушбу моддага асосан бевосита жиноят туфайли ёки ақли норасо шахснинг ижтимоий хавfli қилмиши натижасида фуқароларга ва юридик шахсларга етказилган мулкий зиённи қоплаш, шунингдек жабрланувчини дафн этиш ёки унинг стационарда довланиш харажатларини ҳамда суғурта тариқасида унга тўланган пул, нафақа ёки пенсия пулини ундириш тўғрисидаги фуқаровий даъволар жиноят процессида кўрилади.

Бундан ташқари, ЖПКнинг 279-моддасида прокурор фуқаровий даъвони кўзғатиши ёки кўзғатилган фуқаровий даъвони қувватлаши ёхуд, башарти давлат ёки жамият манфаатларини ёхуд фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қону-

ний манфаатларини ҳимоя қилиш тақозо этса, даъвога қарши эътироз билдириши шарт, деган қоида мустаҳкамлаб қўйилган.

Юқоридаги ҳолатлардан кўриниб турибдики, мамлакатимиз миллий қонунчилиги юқоридаги Конвенция ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари талабларига мос келади.

II боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҚОНУНИДА ҚИЙНОҚҚА СОЛИШ ВА БОШҚА ШАФҚАТСИЗ, ҒАЙРИИНСОНИЙ ЁКИ ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ МУОМАЛА ҲАМДА ЖАЗО ТУРЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ЖИНОИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАВСИФИ

2.1. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг объектив белгилари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддасида “Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга” эканлиги белгилаб қўйилган.

Мамлакатимиз қонунларида инсон шахси ва унинг ҳуқуқлари ҳар томонлама муҳофаза қилинади. Мазкур қонунларнинг вазифаси инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлат қуриш, республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашдан иборатдир. Бу жиҳатдан, айниқса, жиноят қонунининг аҳамияти каттадир. Ҳақиқатан ҳам, жиноят қонуни инсон ва фуқароларнинг энг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш учун хизмат қилади.

Бизга маълумки, ҳар қандай жиноятнинг юридик таҳлили жиноят таркибини ўрганишга асосланилади. Жиноят таркибининг умумижтимоий аҳамияти муайян жиноят таркибини шакллантирувчи белгилар мажмуига нисбатан жамият, давлат ва ҳуқуқнинг салбий муносабати ифодаланганлигида намоён бўлади¹.

Жиноят таркиби тўртта элементдан, яъни объект, объектив томон, субъект ва субъектив томондан иборат эканлиги маълум. Жиноятнинг объектив белгилари, яъни

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. I том. Умумий қисм. Жиноят тўғрисида таълимот. Дарслик. Т.: “ILM ZIYO” 2010.130.

ташқи белгилари жиноят таркибининг объекти ва объектив томонини ифодалайди¹.

Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жиноятининг объектига тўхталишдан олдин, умуман, жиноятнинг объекти ҳақида қисқача фикр юритиш лозим. Жиноятнинг объекти жиноят таркибининг битта томони (элементи) бўлганлиги туфайли жиноий жавобгарликнинг асослари доирасига киради ва ҳар бир жиноят таркибининг зарурий белгисидир. Шунга кўра, шахсни муайян жиноятни содир қилишда айблаш учун тажовуз қайси объектга қаратилганлиги, яъни қайси объектга зарар етказишгани ёки зарар етказиши мумкинлигини аниқлаш керак бўлади².

Жиноятнинг объекти деганда жиноят қонуни билан кўриқланадиган барча ижтимоий муносабатлар мажмуи тушунилади. Бундай ижтимоий муносабатлар рўйхати ЖКнинг 2-моддаси биринчи қисмида келтирилган. Жумладан, жиноят-ҳуқуқий кўриқлаш объекти сифатида шахнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, давлат ва жамият манфаатлари, мулк, табиий муҳит, тинчлик, инсоният хавфсизлиги соҳаларидаги ижтимоий муносабатлар кўрсатилган.

Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жинояти ҳам ушбу моддада кўрсатилган шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилиши туфайли бу соҳадаги ижтимоий муносабатлар ҳам қийноқнинг объектига хос дейишимиз мумкин. Бошқача

¹ Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Центр Юринфор, 2003. – С. 32.; Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А. Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 113.; **Jinoyat huquqi. Umumiy qism:** Darslik (To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri) / R. Kabulov, A. A. Otajonov va boshq. –Т.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – Б. 98-105.

² Усмоналиев М., Бакунов П. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик. – Т.:Насаф, 2010. – Б. 153-155.

айтганда, жиноят қонуни билан қўриқланадиган барча ижтимоий муносабатлар умумий объектдир.

Жиноят объектининг турларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, баъзи манбаларда¹ жиноят объектининг турлари сифатида 1) умумий объект², 2) махсус объект³, 3) бевосита объект⁴ эътироф этилади.

¹ Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 157.; Очилов Х.Р. Саволлар ва жавоблар (умумий қисм). Ўқув қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 25.;

² Изох: Жиноятларнинг умумий объекти жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардир. Яъни, бошқача қилиб айтганда, Жиноят кодексининг барча моддалари йиғиндиси билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардир (ЖКнинг 2-моддаси).

³ Изох: Махсус объект деб жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий моҳиятлари жиҳатидан бир-бирига ўхшаш ёки яқин бўлган ижтимоий муносабатларни ўз ичига оладиган ижтимоий муносабатлар гуруҳига айтилади. Махсус объект ЖК Махсус қисмидаги жиноят-ҳуқуқий нормаларни таснифлаш имконини беради. Махсус объект ЖК Махсус қисми тузилишини шакллантириш бўлим ва бобларга ажратишнинг асосий мезони ҳисобланади.

⁴ Изох: Жиноятнинг бевосита объекти деганда ижтимоий хавфли тажовуз содир этилаётганда бевосита тажовуз қаратилган ижтимоий муносабат тушунилади. Жиноий қилмиш содир этилиши натижасида ушбу ижтимоий муносабат бевосита зарар кўради. Бевосита объект ЖК Махсус қисмининг ҳар бир моддасида акс этади. Бевосита объектнинг ўзи ҳам мажбурийлик белгиси бўйича қуйидаги турларга бўлинади: 1) асосий бевосита объект, 2) қўшимча бевосита объект, 3) факультатив бевосита объект. Бевосита объектнинг бундай бўлиниши жиноий тажовуз бир вақтнинг ўзида бир ёки бир неча объектга қарши қаратилган бўлгандагина, аҳамият касб этади. Бундай таснифланиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, икки объектли жиноятларда зарар асосий объектдан ташқари бошқа объектга ҳам етказилиб, у қўшимча бевосита объект ҳисобланади. Ижтимоий хавфли тажовуз тўғридан-тўғри қаратилган, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар асосий бевосита объект ҳисобланади. Асосий бевосита объект бошқа объектларга нисбатан аҳамиятлироқ бўлиб, унга қарши қаратилган жиноий тажовузнинг йўқлиги жиноят таркиби мавжуд эмаслигини англатади. Мураккаб таркибли жиноятларда асосий бевосита объект билан бир қаторда зарурий (мажбурий) ёки факультатив бўладиган жиноятнинг қўшимча объекти ҳам кўрсатилиши лозим. Қўшимча бевосита объект деб бу асосий (мажбурий) бевосита объект билан бир вақтда тажовузга учрайдиган жиноят қонуни билан қўриқланадиган яна бир бошқа ижтимоий муносабатларга айтилади. Факультатив бевосита объект деб асосий бевосита объект билан бир вақтда ижтимоий хавфли тажовузга учраши ёки учрамаслиги ҳам мумкин бўлган жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади. Факультатив объект – бу шундай ижтимоий муносабатлардирки, жиноят содир этилганда унга зарар етказилиши ҳам, етказилмаслиги ҳам мумкин. Ушбу ҳолат эса, жиноятни квалификация қилишга таъсир қилмайди.

Бошқа манбаларда¹ эса, жиноят объектининг турлари сифатида 1) умумий объект, 2) турдош объект², 3) махсус объект, 4) бевосита объект айтиб ўтилади.

Шунингдек, баъзи муаллифлар жиноят объектининг 1) умумий объект, 2) турдош объект, 3) бевосита объект каби турларини фарқлайдилар³.

Қийноқ учун жиноий жавобгарлик (ЖК 235-моддаси)– ЖКнинг Махсус қисми бешинчи “Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларнинг фаолият тартибига қарши жиноятлар” бўлимининг “Одил судловга қарши жиноятлар” деб номланган XVI бобида жойлашган.

Бобнинг номидан келиб чиқиб, одил судлов манфаатлари мазкур жиноятлар гуруҳининг турдош объекти ҳисобланади. Бунда одил судлов деганда, судларнинг фуқаролик, жиноят, хўжалик ишларини қонунда белгиланган тартибда амалга оширишга қаратилган, уларни қонуний, асосий ва адолатли ҳал қилишга оид фаолияти тушунилади. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXII боби “Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти”дан, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 де-

¹ Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А. Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 118-120.; Уголовное право. Общая и особенная части: учебник, 2-е изд. / Под общ.ред М.П.Журавлева и С.И. Никулина. – М.: Норма, 2008. – С. 75-76.; Коряковцев В.В., Питулько К.В. Уголовное право. Общая часть. – СПб.: Питер, 2008. – С. 65.; Кочои С.М. Уголовное право. Общая часть: Учеб. пособие. – М.: Инфра-М, 2005. – С. 17.; Уголовное право. Учебное пособие / Под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. – М.: Элит, 2007. – С. 89-90.; Уголовное право Общая част. Учебник М.:Норма, 2008.

² Изох: Турдош объект жиноий қилмиш тажовуз қиладиган турдош ижтимоий муносабатлар мажмундир. Турдош объект жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг унча юқори бўлмаган даражасини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларни гуруҳларга ажратиш эркин равишда амалга оширилмайди, балки уларнинг, бир хиллиги ёки турдошлиги билан боғлиқ ва объектив мавжуд бўлган мезонларга асосланиб амалга оширилади.

³ Уголовное право России. Общая часть: Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф.Кузнецова и И.М.Тяжковой. – М.: Зерцало, 2005. – С. 168.; **Jinoyat huquqi. Umumiy qism:** Darslik (To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri) / R. Kabulov, A. A. Otajonov va boshq. –Т.: O'zbekiston Respublikasi IV Akademiyasi, 2012. – Б.98-105.; Уголовное право: учебник, 4-е изд. / Под ред.Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Юриспруденция, 2007. – С. 80.

кабрдаги “Судлар тўғрисида”ги Қонунидан келиб чиқади. Чунончи, мазкур Қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат судлар томонидан амалга оширилади (3-модда).

Суднинг ҳамда одил судловни амалга оширишга кўмаклашувчи органларнинг асосий мақсад (вазифа)лари “Ўзбекистон Республикасининг судлар тўғрисида”ги Қонунда белгилаб қўйилган. Унга мувофиқ, одил судлов ижтимоий тузумни, унинг сийсий ва иқтисодий тизимларини, фуқароларнинг сиёсий, меҳнат, турар жой ва бошқа шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини, давлат корхоналари, муассасалари ва жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланувчи манфаатларини қўриқлаши шарт. Жиноятчиликка қарши кураш соҳасида жиноятчиликка қарши кураш олиб борувчи барча органлар учун умумий вазифалар Ўзбекистон Республикаси ЖПК 2-моддасида белгиланган. Бу вазифалар жиноятларни тез ва тўла очиш, жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлашдан иборат.

Шундай қилиб, прокуратура, тергов, суриштирув органлари ҳамда давлат мажбурлов чораларини ижро этувчи органлар ўз фаолияти билан одил судлов мақсадларига эришишга, суднинг одил судловни муваффақиятли амалга оширишига кўмаклашадилар. Шу боис, қонун чиқарувчи мазкур органларнинг одил судловга кўмаклашиши билан боғлиқ фаолиятига дахл этувчи жиноятларни одил судловга қарши жиноятлар қаторига киритди.

Демак, мазкур жиноятнинг турдош объекти – одил судлов манфаатларини суднинг ва бошқа органларнинг ижтимоий муносабатларни қўриқлаш вазифасини бажариш бўйича фаолияти, деб таърифлаш мумкин. Бу фаолият жиноят-процессуал, фуқаролик-процессуал ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари билан қатъий белгиланган ва

тартибга солинган. Юқорида зикр этилган турдош объекти ўхшаш, лекин бир хил бўлмаган ижтимоий муносабатлар гуруҳини бирлаштиради. Мазкур муносабатларнинг яқинлиги шунда намоён бўладики, турли органлар фаолиятини ягона умумий манфаат бирлаштиради. Бу ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг сабабларига қарши кураш, ижтимоий муносабатларни қўриқлаш, конституциявий вазифаларини бажаришдир.

Турдош объектни тўғри белгилаш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу ўринда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва судлов органларининг ходимлари томонидан содир этиладиган барча жиноятлар одил судловга қарши жиноятлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Чунки, улар ўз ваколатлари доирасида бошқарув ва шу каби бошқа вазифаларни амалга ошириш ваколатлари билан ҳокимият вакили ёки мансабдор шахс мавқеига эгаллиги уларни масъул мансабдор шахслар тоифасига киритишга асос бўлади. Шунинг учун суд, прокуратура, суриштирув, дастлабки тергов ва бошқа орган ходимлари томонидан содир этиладиган жиноятларнинг турдош объектини тўғри белгилаш одил судловга қарши жиноятларни бошқа жиноятлардан, хусусан, бошқарув тартибига қарши жиноятлардан фарқлашда муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг ЖКнинг Махсус қисми бешинчи бўлими “Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар” деб номланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 11-моддасида ҳокимиятлар бўлиниш принцига кўра, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши белгиланган. Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумикинки, одил судловга қарши жиноятларнинг ушбу бўлимда берилиши ҳам мантиқан тўғри.

Демак, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг махсус объекти ҳокимият

органларининг нормал фаолиятини таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳисобланади.

Ф.М. Рудинскийнинг қайд этишича, қийноққа солиш тарзидаги ҳуқуқбузарликнинг объекти жабрланувчи ёки учинчи шахсларнинг шахсий хавфсизлиги ҳисобланади. Бунда шахсий хавфсизлик уч хил бўлади: 1) ҳаёт, соғлиқ ва танани муҳофаза қилишни назарда тутувчи жисмоний хавфсизлик; 2) шаън, кадр-қиммат ва обрўни муҳофаза қилишни назарда тутувчи маънавий хавфсизлик; 3) индивиднинг онги, ғоялари ва фикрларини муҳофаза қилишни назарда тутувчи руҳий хавфсизлик¹.

“Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши” Конвенциянинг қуйидаги қондаси қийноққа солиш объектини аниқлаш имконини беради: қийноққа солиш натижасида кучли оғриқ ёки жисмоний азоб-уқубат етказиш (яъни, жисмоний хавфсизликни бузиш); маънавий азоб-уқубат етказиш (яъни, маънавий хавфсизликни бузиш); кўрқитиш (яъни, руҳий хавфсизликни бузиш).

Ушбу жиноятнинг бевосита объекти хусусида адабиётларда турли хил фикрлар билдирилган. Жумладан, профессор М.Х. Рустамбоевнинг фикрига кўра, жиноятнинг асосий бевосита объекти шахснинг кадр-қимматини таъминловчи ижтимоий муносабатлар, ҳар бир шахснинг ўзига нисбатан инсоний муносабатда бўлишни талаб қилиш ҳуқуқи, шунингдек, суриштирув ва дастлабки терговнинг қонунда белгиланган тартибда ўтказилиш тартиби ҳисобланади.

¹ Қаранг: Рудинский Ф.М. Личность и социалистическая законность. – Волгоград, 1976. – С.76–78.

Қўшимча бевосита объекти қийноққа солинган шахснинг ҳаёти ёки соғлиғи, унинг шаъни ва кадр-қиммати ҳисобланади¹.

И.В. Дворянсковнинг фикрича, қийноққа солиш фақатгина одил судловга қарши жиноят сифатида кўриб чиқилиши мумкин. У фақатгина кўрсатма беришга мажбурлашда қўлланилиши мумкин – бундан келиб чиқиб эса, фақатгина судлов ишларини юритиш соҳасида қўлланилиши мумкин. Асос сифатида у томондан БМТнинг Қийноққа қарши Конвенцияси келтирилган².

К.В Катеренчукнинг фикрига кўра, мазкур жиноятнинг бевосита объекти – бу соғлиқ, қўшимча зарурий объекти эса бу шахснинг эрки ва кадр-қиммати ҳисобланади³. Ушбу фикрнинг билдиришига сабаб, Украина ЖКнинг “Қийноқ” деб номланган 127-моддаси, “Шахснинг ҳаёти ва соғлиғига қарши жиноятлар” деб номланган 2-бобида жойлашган.

Р.С. Чобаняннинг фикрига кўра, Қийноқ натижасида, биринчи навбатда, шахснинг ҳуқуқлари сезиларли тарзда бузилади, унга жисмоний ёки руҳий азоб беради. Бунда жинсий тазйиқ ўтказиш механизми бошқа ижтимоий муносабатлар юзасидан, масалан, одил судловни амалга ошириш туфайли шахсга зарар етказишни қамраб олиши мумкин⁴.

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. VI том. Махсус қисм. Иқтисодий соҳасидаги жиноятлар. Экология соҳасидаги жиноятлар. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар. Дарслик. Т.: “ILM ZIYO” 2011. Б 377.

² Дворянское И.В. Пытка и иное жестокое или унижающее достоинство обращение с заключенными: методологические аспекты криминализации // Ведомости уголовно-исполнительной системы. 2004. № 1.С. 36-42; Его же. Наказание или пытка: парадокс уголовного закона // Уголовное право. 2005. № 1.С. 13-15.

³ Катеринчук К.В. Криминально-правовы та кримынологычны заходи запобыгання катуванню : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Катеринчук; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – С.18;

⁴ Чобанян Рубен Стенанович Пытка: уголовно-правовое и криминологическое исследование (12.00.08 - уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право) Диссертация. к. ю. н. Науч. Рук. – д. ю. н., профессор Мащевнич И.М. М.:2007,Б. 35

Р. Кабулов, А.А. Отажоновнинг фикрларига кўра, ушбу жиноятнинг асосий бевосита объекти суриштирув, тергов, прокуратура, суд органлари ва жазони ижро этиш муассасаларининг нормал иш фаолиятини ташкил қилишни таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг кўшимча бевосита объекти фуқароларнинг соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шунингдек уларнинг ҳар қандай бошқа ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бўлиши мумкин¹.

Қ.Р. Абдурасулованинг фикрича, мазкур жиноятнинг асосий бевосита объекти бўлиб, дахлсизлик ва шахс шаъни ҳамда кадр-қимматини ҳурмат қилиш принципларини таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳамда жиноят иши бўйича судгача бўлган босқичда иш юритувида суриштирувчи ва терговчининг далиллар қўлга киритишнинг процессуал тартиби намоён бўлади. Мазкур жиноятнинг кўшимча бевосита объекти шахснинг жисмоний, руҳий ва маънавий дахлсизлиги, шунингдек, мулкни ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги ижтимоий муносабатлардир².

А.А. Маматқулов ушбу жиноятларнинг объекти – суриштирув ва дастлабки тергов органларининг қонуний фаолияти бўлса; кўшимча объекти эса, жиноят процесси иштирокчилари (гумон қилинувчи, айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, эксперт ва бошқалар)нинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бўлиб, бу шахслар жиноий ҳаракатларнинг жабрланувчилари ҳисобланади³, дейди.

¹ Кабулов Р., Отажонов А. А. Одил судловга қарши жиноятлар: Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. – Б–26.

² Абдурасулова Қ.Р., Сафаров Ж.И. Қийноқ: миллий ва халқаро ҳуқуқий жиҳатлари Т.: ТДЮИ, 2008. Б.20.; Абдурасулова Қ.Р. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунинда қийноқ, шафқатсиз, ғайрининсоний ёки кадр-қимматни хўрловчи муомала ва жазо турларини қўллаганлик учун жиноий жавобгарлик // Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайрининсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.:ТДЮИ нашриёти, 2009. Б.37.

³ А.М. Маматқулов. Қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарлик асослари // Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, ғайрининсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик (илмий-амалий конференция материаллари), 2010. Б. 82,83.

Ш.Ё. Абдуқодиров ҳамда Д. Давидовнинг фикрига кўра, ушбу жиноятларнинг объекти – суриштирув ва дастлабки тергов органларининг қонуний фаолияти бўлса; қўшимча объекти эса жиноят процесси иштирокчилари (гумон қилинувчи, айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, эксперт ва бошқалар)нинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бўлиб, бу шахслар жиноий ҳаракатларнинг жабрланувчилари ҳисобланади¹.

Кўриб чиқиладиган жиноятда, жабрланувчининг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, кадр-қиммати муқаррар қўшимча объект ҳисобланади, чунки қийноқни амалга оширишда доимо жабрланувчининг шахсига бевосита (жисмоний, маънавий ёки моддий) зиён етказилади.

Шахс дахлсизлиги ва кадр-қимматининг муҳофаза қилиниши давлатнинг шахс ҳавфизлигини тامينлашининг кўринишларидан бири ҳисобланади. Шахс дахлсизлиги унинг ҳаёти жисмоний ёки руҳий томонларига дахл қилинишидан муҳофаза этилиши кафолатланишини англади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шаън деганда, “инсонга, шахсга тегишли бўлган кадр-эътибор, шараф, шуҳрат, обрў”², кадр деганда, “жамиятда, кишилар ўртасида тутган ўрни, ўзга(лар) томонидан бўлган ҳурмат, эътибор, ҳаётда тутган ўрни, аҳамият, муҳимлик ҳолати”³ тушунилади.

Ўзбекистон юридик энциклопедияси муаллифларининг кайд этишича, “Шаън – шахсга тегишли бўлган ижтимоий ва маънавий сифатлари бўйича бошқаларнинг баҳо-

¹ Абдуқодиров Ш.Ё., Давидов Д. Қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарлик асослари// Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. Б. 67.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Т.4. / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 559.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Т.5. / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 207.

сидир. Кадр-қиммат эса, мана шу сифатлар бўйича шахснинг ўзига ўзи берган баҳосидир”¹.

Демак, юкоридагиларни умумлаштириб, шундай хулоса қилишимиз мумкинки, қийноқнинг бевосита объекти мураккаб тузилишга эга. Қийноқнинг асосий бевосита объекти суриштирув, тергов, прокуратура, суд органлари ва жазони ижро этиш муассасаларининг нормал иш фаолиятини ташкил қилишни таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳисобланса, бу жиноятнинг қўшимча бевосита объекти фуқароларнинг соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шунингдек уларнинг ҳар қандай бошқа ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бўлади.

Мазкур жиноятни содир этиш натижасида жабрланувчи сифатида Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддасига асосан гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчи ёки жиноят процессининг бошқа иштирокчилари ёхуд маҳкум сифатида жазо ўтаётган шахслар ёки уларнинг яқин қариндошлари бўлиши мумкин.

Гумон қилинувчи – гумон қилинувчи жиноят содир этгани тўғрисида маълумотлар бор бўлса-да, бу маълумотлар уни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш учун етарли бўлмаган шахсдир. Шахсни гумон қилинувчи тариқасида эътироф этиш тўғрисида суриштирувчи, терговчи ёки прокурор қарор чиқаради. (ЖПКнинг 47-моддаси).

Айбланувчи – ЖПКда белгиланган тартибда айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида қарор чиқарилган шахсдир.

Айбланувчи судда судланувчи деб, ҳукм чиқарилганидан кейин эса, маҳкум ёки оқланган деб аталади. (ЖПКнинг 45-моддаси).

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Нашр учун масъул Р.А. Мухитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н. Тойчиев. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 530.

Гувоҳ – жиноят иши бўйича аниқланиши лозим бўлган бирор ҳолатни билиши мумкин бўлган ҳар қандай шахс гувоҳ сифатида кўрсатув бериш учун чақирилиши мумкин (ЖПКнинг 65-моддаси). Гувоҳлик кўрсатмалари бе-ришга жалб қилинмаган шахслар гувоҳ бўла олмайди (ЖПКнинг 115-моддаси). Гумон қилинувчи ва айбланувчининг яқин қариндошлари гувоҳ тариқасида фақат ўзларининг розиликлари билан сўроқ қилиниши мумкин.

Жабрланувчи – жиноят натижасида маънавий, жисмоний ёки мулкӣ зарар етказилган деб ҳисоблаш учун далиллар бўлган шахс. Жабрланувчи деб эътироф этиш ҳақида суриштирувчи, терговчи, прокурор қарор, суд эса, ажрим чиқаради. (ЖПКнинг 54-моддаси).

Жиноят процессида иштирок этувчи бошқа шахслар – ЖПКнинг 6-бобида кўрсатилган шахслардан бири эксперт, мутахассис, таржимон, холислар. Бошқа шахслар, яъни жиноят ишига алоқадорликларидан қатъи назар, жиноят процессининг бошқа иштирокчилари деб тан олинмайди;

Маҳқум – суд муҳокамасидан сўнг унга нисбатан айблов ҳукми чиқарилган ва шу асосда муайян жазо тури ва миқдори белгиланган шахс. Ҳукм ижроси бошланган пайтдан шахс жазо ўтаётган ҳисобланади, бу ҳақда ҳукм чиқарган суднинг тегишли фармойиши чиқарилади. Шахсни мазкур модда мазмуни бўйича жазони ўтаётган деб тан олиш унга тайинланган жазонинг тури миқдори билан боғлиқ эмас, бу шу каби тоифадаги жиноий ишларни кўриб чиқишда суд-тергов органлари томонидан ҳисобга олиниши керак.

Яқин қариндошлар – қариндош ёки қуда томонидан қариндош бўлган шахслар, яъни ота-она, ака-ука ва опасингиллар, эр-хотин, фарзанд, шу жумладан, фарзандликка олинганлар, неваралар, шунингдек эр-хотиннинг ота-онаси, ака-ука ва опасингиллари (ЖКнинг Махсус қисм VIII бўлими) киради.

Қ. Абдурасулова ушбу модда учун шахсни унга нисбатан юқорида жиноят-процессуал мақомларда кўрсатиб ўтилган қийноқ, бошқа ғайриқонуний шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо қўлланилганлиги ҳақидаги қарор расман чиқарилганлиги аҳамиятга эга эмас, деб ҳисобланади. Бунда унинг фактик ҳолати муҳим ҳисобланади. Мисол учун, шахс жиноят содир этишда гумон қилиниб, қўлга олинган пайтдан бошлаб гумон қилинувчи сифатида, мазкур иш бўйича унга ҳар қандай ҳолатлар маълум бўлган пайтдан бошлаб гувоҳ сифатида тан олинади ва ҳоказо”¹, деб таъкидлайди. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, қийноқдан жабр кўрувчи расман жиноят процесси иштирокчиси мақомига эга бўлмаган шахс бўлиши мумкин. Амалиётда кўпгина ҳолларда қийноқ ҳали гумон қилинувчи сифатида қарор эълон қилинмаган шахсларга нисбатан қўлланилган ҳоллар мавжуд. “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши” Конвенцияга асосан қийноқнинг жабрланувчиси ҳар қандай шахс бўлиши мумкин.

Л.К. Лосицкаянинг фикрига қараганда, “қийноқнинг жабрланувчиси қонуний ёки ноқонуний эркинликдан маҳрум этилган шахслар бўлиши мумкин”². У бу фикри билан қийноқнинг жабрланувчилари доирасини чеклайди. У 1984 йилдаги конвенциядаги бир қатор моддалар (10-13, 15), яъни жиноятни тергов қилиш, сўроқ қилиш, қамокда сақланаётган шахслар билан муомалада бўлишнинг ўрнатилган стандартларига давлат томонидан риоя этилиши чоралари ҳақида фикр юритади.

¹ Қ. Абдурасулова, Ж.Сафаров. Қийноқ, шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни хўрловчи муомала ва жазо турларини тақиқлашнинг миллий ва халқаро-ҳуқуқий жиҳатлари. Т., 2008 й. 72-б.

² Лосицкая Л.К. Международно-правовое сотрудничество в сфере борьбы с пытками и жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство обращением и наказанием. С. 42.

Биз Лосицкаянинг юқоридаги фикрига қўшилмаймиз. Чунки Конвенцияда жабрланувчилар доираси чегараланмаган.

Қийноқнинг жабрланувчиси қонунга хилоф равишда ушланган шахс, ҳали гумон қилинувчи ёки жиноят процессининг иштирокчиси мақомига эга бўлмаган шахс, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахслар ҳам, шунингдек нафақат айбдорнинг яқин қариндошлари, балки узоқ қариндошлари ҳам бўлиши мумкин.

К. Жиффар қийноқ қурбони¹ (жабрланувчиси) – “ҳар қандай киши: эркак, аёл, қария, диндор, атеист, ақлзаковатли одамлар ва деҳқонлар ва ҳ.к. жабрланувчи бўлиши мумкин. Аммо, оддий жиноятчи, жумладан, оғир жинояти учун ҳукм қилинганлар шахслар ҳам, жиноят содир этганлигига иқрор қилиш мақсадида қийноқнинг оддий жабрланувчиси ҳисобланади².”

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддасига қийноқнинг жабрланувчилари доираси ҳар қандай шахс бўлиши мумкинлиги мазму-

¹ Қийноққа солиш билан боғлиқ ишларда жабрланувчи шахсининг жиноят-ҳуқуқий ва жиний тавсифини кўриб чиқишда зўрлик ҳаракатларини, шу жумладан, қийноққа солишни ўз бошидан ўтказган шахслар халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ва хорижий давлатлар миллий қонунчилигида “жिनот қурбонлари” деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигида эса, мазкур атама ўрнида “жабрланувчи”, “жабрланувчи шахс” атамалари, ҳуқуқий адабиётларда эса, “жिनотдан жабр кўрган шахс” тушунчаси қўлланилади. Бу борада К.В. Катеринчукнинг қайд этишича, “жабрланувчи” тушунчаси “зарар” тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, жиноят натижасида жабрланувчига қуйидаги турдаги зарар етказилиши мумкин: 1) жисмоний – яъни, шахснинг ҳаёти, соғлиги, жисмоний эркинлигига зарар етказилиши; 2) рухий – яъни, шахснинг шаъни, кадр-қимматига зарар етказилиши; 3) ижтимоий – яъни, шахснинг ижтимоий мақомига зарар етказилиши: лавозимдан маҳрум қилиниши, камситилиши, ногирон бўлиб қолиши; 4) моддий – яъни, шахснинг моддий қимматлиқларига, даромадига, мулкига зарар етказилиши, унинг мулкнинг бошқа шахс эгаллигига топширилиши. \\ Катеринчук К.В. Криминально-правовы та кримнологичны заходи запобыгання катуванню : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Катеринчук; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – 18 с.; А.С.Горелик, Л.В.Лобанова Преступления против правосудия. М.: “Юридический центр пресс” 2005.

² Қийноқлар: Ахборотлар тузиш бўйича қўлланма Камий Жиффар, инсон ҳуқуқлари маркази Эссекс университети Т.2003 й. 16-бет.

нидаги ўзгартиш киритиш мақсадга мувофиқ. Қийноққа қарши Конвенциянинг 1-моддасида, жабрланувчилар ҳар қандай шахс бўлиши мумкинлиги кўрсатилган. Шунингдек, хорижий мамлакатлар жиноят қонунчилигида, жумладан, Украина Республикаси Жиноят кодексининг 127-моддасида, Белоруссия Республикаси Жиноят кодексининг 128-моддасида қийноқнинг жабрланувчилар ҳар қандай шахс бўлиши мумкинлиги мустаҳкамланган.

Шундай қилиб, қийноқнинг объектини тадқиқ қилиб қўйидаги хулосаларга келдик:

1. Қийноқнинг бевосита объекти мураккаб тузилишга эга. Қийноқнинг асосий бевосита объекти суриштирув, тергов, прокуратура, суд органлари ва жазони ижро этиш муассасаларининг нормал иш фаолиятини ташкил қилишни таъминловчи ижтимоий муносабатлар ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг қўшимча бевосита объекти эса, фуқароларнинг соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шунингдек уларнинг ҳар қандай бошқа ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бўлади. Қийноқда жиноят предмети жиноят таркибининг зарурий белгиси ҳисобланмайди.

2. Жабрланувчининг алоҳида белгилари жиноятнинг асосий таркиби учун аҳамиятли, сабаби, қонун чиқарувчи ЖКнинг 235-моддаси жабрланувчилари сифатида: гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчи, жиноят процессининг бошқа иштирокчиси, жазони ўтаётган маҳкум ҳамда уларнинг яқин қариндошлари бўлиши мумкинлиги белгиланган. Мазкур шахслар барча жиноят процесси фаолиятининг субъекти ҳисобланади ва уларнинг қонуний мақоми амалдаги қонунчилик орқали тартибга солинган.

Бизга маълумки, жиноят қонуни билан қўриқланидиган объектга қарши қилинган ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг ташқи ҳолатини ифодаловчи белгилар жиноятнинг объектив томонида мужассамланади.

М. Усмоналиев “жиноятнинг объектив томони муайян вақт ва маконда, муайян усулда содир этиладиган, айрим ҳолларда, муайян шароитда қурол воситаларидан фойдаланиб, жиноят содир этиш вақтида объектив ҳақиқатга айланадиган ижтимоий хавфли, жиноят ҳуқуқига хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан иборат бўлган қилмишдир”, дея таъкидлайди¹.

Х.Р. Очиловнинг жиноятнинг объектив томони ЖКнинг Махсус қисми ҳар бир моддасининг диспозициясида жиноят таркибининг зарурий белгиси сифатида кўрсатилиши²ни таъкидлашдан келиб чиқсак, ЎзРнинг ЖК 235-моддаси биринчи қисмининг диспозицияси ўзида жиноятнинг объектив томони белгиларини ифодалайди: қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматини камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш – кўрқитиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар воситасида содир этилган қонунга хилоф рухий ёки жисмоний таъсир кўрсатиш билан боғлиқ ҳаракатлар келтириб чиқаради.

Мазкур модданинг объектив томони рўй берганини аниқлаш учун кучли жисмоний оғриқ ёки рухий азоб етказадиган дўппослаш, азоб бериш ёки бошқа зўрлик ҳаракатлари содир этилганлиги фактининг аниқланиши етарли ҳисобланади. Бунда бир қатор ҳолатлар, жумладан, жисмоний оғриқнинг кучлилиги даражаси, унинг қай усулда етказилганлиги, жисмоний таъсир тури, берилган зарбаларнинг давомийлиги, етказилган тан жароҳатлари оғирлиги даражаси инобатга олиниши лозим³.

¹ Усмоналиев М., Бакунов П. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм) Дарслик. Т.:Насаф” нашриёти, 2010. Б.167.

² Очилов Х.Р. Саволлар ва жавоблар (умумий қисм). Ўқув қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 28.

³ Шульга А. Коментар до статты 127 “Катування” Кримінального кодексу України / А. Шульга, В. Павликівський // Законодавство України : Науково-практичні коментарі : Юридичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 90–100.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 235-моддаси диспозициясидан келиб чиқиб, жиноятнинг объектив томони қўйидаги жиҳатлари билан характерланади:

1) уриш, дўппослаш, қийноққа солиш ёки бошқа зўрлик ишлатиш билан боғлиқ ҳаракатлар орқали амалга оширилиши;

2) кучли жисмоний оғриқ ёки рухий камситиш кўринишидаги оқибатларга олиб келиши;

3) қайд этилган ҳаракатлар ва оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш.

Даставвал юридик адабиётларда изоҳи камроқ учрайдиган “дўппослаш” тушунчасига тўхталадиган бўлсак, ўзбек тилида “дўппослаш – қўл, калтак ва шу кабилар билан урмоқ, муштламоқ” маъноларини англатади¹.

М.С. Восиқованинг фикрича, “дўппослаш – кўп марта уришдан, савалашдан иборат бўлиб, у киши танасининг анатомик бутунлигини бузмайди, лекин баданни оғрилади”².

Бошқа адабиётларда эса, “дўппосламоқ – икки ёки ундан ортиқ марта шахсга зарба бериш”³ сифатида тавсифланади.

Уриш – кишининг танасини қўл, оёқ ёки боши билан, шунингдек бирор нарса билан уриб, жисмоний оғритишдан иборат. Кўпинча уриш қаттиқ, ўтмас қурол ишлатиш йўли билан содир қилинади⁴. Уришлар айбдор томонидан тана аъзолари орқали, предметлар ёки мосламалар орқали амалга оширилиши мумкин, ammo бу жиноятнинг квалификациясига таъсир кўрсатмайди.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. / Мадвалиев А. Таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 677.

² Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон, 1988. – Б. 211.

³ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 142.

⁴ Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррирлар: Ғ.Абдумажидов, М.Восиқова – Т.: Ўзбекистон, 1973. – Б. 166.; З.А.Вишинская. Шахсга қарши бўлган жиноятлар (лотин ёзувида) Т.:1940. Б.28.

Қўрқитиш шахсдан кейинчалик муайян ҳаракатларни содир этишда фойдаланиш учун уни ўз шахсиятини намоён этиш имкониятидан маҳрум қилиш ва унинг иродасини букиш сифатида баҳоланиши мумкин. Қўрқитиш воситаси сифатида шахс онгига руҳий таъсир ўтказиш амал қилиши мумкин.

Бундай ҳолларда қийноққа солишнинг қўлланиши оқибатида руҳий ҳолатнинг бузилиши ва хулқ-атвори бошқариш психологик механизми фаолиятининг издан чиқиши юз бериши мумкин. Руҳий ҳолат реакциясининг асосий шакли сифатида қўрқув амал қилади. У жисмоний, моддий ёки бошқа хил маҳрумликларга йўлиқиш хавфи ёки таҳдиди таъсирида вужудга келади. Айни пайтда руҳий саломатлик ва хулқ-атвор ўзгаришининг бошқа шакллари ҳам мавжуд. Масалан: алданиш ҳолати; психофизик ва психотехник таъсирлар натижасида вужудга келадиган ҳолат. Руҳий саломатликка тажовуз қилиниши натижасида интеллект устидан назорат ўрнатилиши хавфи кучли.

Бинобарин, қўрқитиш воситаси сифатида жисмоний зўрлик ишлатиш амал қилиши мумкин. Бунда жисмоний зўрликнинг икки хил кўриниши фарқланади:

а) танага тўғридан-тўғри, очикдан-очик жисмоний таъсир кўрсатиш;

б) билвосита жисмоний таъсир кўрсатиш (масалан, овқатсиз, сувсиз қолдириш, қоронғи жойда сақлаш ва х.к.).

Мажбурлаш қўрқитишнинг пировард натижасини ўзида ифодалайди. Бунда индивиднинг иродаси букилган ва бўйсундирилган бўлади, у ўзига буюрилган ҳаракатларни ўз хоҳиш-иродасига мувофиқ бўлмаган тарзда, баъзан унга қарши бажаради.

Демак, қўрқитиш жабрланувчининг хоҳиш-иродасини бостириш, қайсидир ҳаракатларни содир этишга ёки содир этмасликка мажбурлашда намоён бўлади.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига қийноқ билан қийнаш (ЖКнинг 110-моддаси) бир-биридан мохият-эътибори билан фаркланади. Қийноқ бошқа жиноятлардан, жумладан, қийнаш ёки баданга шикаст етказиш жиноятларидан ўзининг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги билан фарқ қилади. Масалан, қийноққа солинадиган шахсдан унинг эркига қарши маълумот олиш ёки бирор бир ҳаракатни қилишдан бош тортишга кўндириш ва бошқа мақсадларда содир этилиши мумкин. Шунингдек, қийноқда асосий объект – одил судлов манфаатлари муҳим ҳисобланади, қийнашда эса, асосий объект шахснинг соғлиғидир.

М.Х. Рустамбаевнинг таъкидлашича, қийнашлар кўп маротаба ёки узоқ вақт давомида оғриқ етказиш билан боғлиқ ҳаракатлар, чимчилаш, савалаш, тўмтоқ ёки ўткир учли нарсалар билан кўплаб, аммо унча катта бўлмаган шикастлар етказиш, қиздирилган буюмлар билан таъсир кўрсатиш ёки бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлардир¹.

Шунингдек, М.Х. Рустамбаев қийнаш тушунчасига изоҳ берар экан, қийнаш сифатида баҳоланиши учун айбдорнинг қилмиши 1) битта қасдда қамраб олиниши, 2) муайян вақт давомида муттасил (тизимли равишда) содир этилиши, 3) оғриқ келиб чиқишига ёки руҳий азобланишга сабаб бўлиши лозим².

Ю.А. Красиковнинг фикрича, қийнаш деганда, шахснинг ўз ихтиёрига қарши жисмоний ва руҳий азобларга солиниши тушунилади³.

Қийнаш деб систематик равишда, такроран ёки доимо кишини уриб, баданга шикаст етказиш жисмоний ҳаракатлар билан жабрланувчига жисмоний ва руҳий азоб

¹ Рустамбаев М.Х. Жиноят ҳуқуқи: Махсус қисм. – Т., Ўқитувчи, 2003. – Б. 87.

² Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Особенная часть / Под общ.ред. А.А. Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 73.

³ Комментарий к Уголовному кодексу РФ, 4-е изд., перераб. и доп. / Под общ.ред. Лебедева В.М. – М.: Норма, 2005. – С. 291.

бериш тушунилади. Совуқ ёки қоронғи уйга қамаб қўйиш, озиқ-овқатдан маҳрум қилиш қабилар бунга мисол бўла олади. Қийнаш характеридаги бошқа ҳаракатлар – жабрланувчини боғлаб қўйиш, унинг қўлини қайириш ва баданга оғриқ берадиган ҳар қандай жисмоний таъсир этишдан иборат¹.

Т.Р. Ефремованинг фикрича, қийнаш: 1) шафқатсиз азобга солиш, тинкасини қуритиш даражасига етказиш жараёни; 2) шафқатсиз азоб, қийноқ²дир.

В.И. Далнинг изоҳига қўра, “қийнаш – тортиб олмоқ, мажбурлаш, қўрқитмоқ, зўрламоқ; тинкасини қуритмоқ, шафқатсиз азобламоқ”, “қийноқ – шафқатсиз муносабатда бўлиш, оғриққа солиш, зўрлаш ёки мажбурлаш-дир”³. Бу тушунчалар бир-бири билан алоқадор ва боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

К.Л. Акоев эса, қийнаш тушунчасига одатдагича “мутасил равишда дўппослаш орқали жисмоний ва рухий азоблаш”нинг баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказилишига сабаб бўлмаслиги сифатида ёндашади⁴. М.П. Журавлев⁵ ва С.В. Бородин⁶, В.Д. Караулов⁷, Н.В. Ветровлар⁸ ҳам худди шундай нуқтаи назар тарафдорлари қаторидан ўрин олганлар.

¹ Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон, 1988. – Б. 211.

² Ефремова Т.Р. Новый словарь русского языка: толково словообразовательный, Том 1. – М.: Рус.яз., 2000. – С. 618.

³ Даль В. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – С. 300, 396, 551.

⁴ Уголовное право. Общая и особенная части: учебник, 2-е изд. / Под общ.ред М.П.Журавлева и С.И.Никулина. – М.: Норма, 2008. – С. 349.

⁵ Уголовное право. Учебное пособие. / Под ред. Л.Д.Гаухмана и С.В.Максимова. – М.: Элит, 2007. – С. 300.

⁶ Уголовное право. Особенная часть, учебник. / Под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В.Максимова. – М.: Эксмо. – С. 63.

⁷ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник, 2-е изд. / Под ред. Б.В.Здравомыслова. – М.: Юристъ, 1999. – С. 59.

⁸ Уголовное право: учебник, 4-е изд. / Под ред.Н.И.Ветрова и Ю.И.Люпунова. – М.: Юриспруденция, 2007. – С. 302.

Баъзи юридик манбаларда қийнашга Ўзбекистон Республикаси ЖКда келтирилган изоҳга асосланиб, доимий равишда уриш-дўппослаш ёки ўзга зўравонликлар орқали жисмоний ёки руҳий азоб етказиш тушунилади¹, дейилади.

Бошқа юридик манбаларда эса, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 110-моддасида келтирилган тушунчага қўшимча равишда “муттасил равишда, такроран ёки доимо кишини уриб, баданига шикаст етказиш ва жисмоний ҳаракатлар билан жабрланувчига жисмоний ва руҳий азоб бериш; кўп маротаба ёки узоқ вақт давомида оғриқ етказиш билан боғлиқ ҳаракатлар, чимчилаш, савалаш, тўмтоқ ёки ўткир учли нарсалар билан кўплаб, аммо унча катта бўлмаган шикастлар етказиш, одам танасига электр ёхуд киздирувчи омиллар билан таъсир кўрсатиш ёки бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлар қийнаш хисобланади”, деган изоҳ келтирилган².

Бироқ, юқоридаги фикрлардан фарқли равишда, баъзи манбаларда руҳий азоб берадиган ҳаракатлар қилиш қийнашга кирмайди, деган фикрлар ҳам мавжуд. Бундай фикр тарафдорлари руҳий азоб берадиган ҳаракатларнинг безорилик ёки ҳақоратлаш сифатида эътироф этилишини таъкидлайдилар³.

Қонун чиқарувчи “қийнаш” ва “дўппослаш” тушунчаларини альтернатив ҳаракат сифатида ишлатади. Бироқ, ЖКнинг 110-моддасида қийнаш жинояти учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, дўппослаш, қийнашнинг содир этиш усули сифатида келтирилган. Олимлар ҳам “қийнаш” тушунчасини ифодалашга турлича ёндашишган ҳолда дўппослаш қийнаш ҳаракатларининг бир кўриниши

¹ Юридик энциклопедия / У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Шарк, 2001. – Б. 605.

² Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 608.

³ Совет жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 73.

эканлигини таъкидлайдилар¹. Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида эса, қийнашнинг зарурий белгиси сифатида “муттасил”лиги назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 27.06.2007 йилдаги “Баданга қасдан шикаст етказишга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорига кўра, айбдорнинг ҳаракатларини ЖКнинг 110-моддаси билан квалификация қилиш учун дўппослаш ёки қийнаш хусусиятига эга бўлган бошқа ҳаракатлар қасдан, муттасил, яъни жабрланувчига жисмоний ёки руҳий азоб бериш мақсадида ягона қасд билан қамраб олинган ва камида уч марта давомли содир этилганлиги аниқланиши лозим. Яъни, муттасиллик дўппослаш ҳаракатларини камида уч марта содир этишда ифодаланади, деб таъкидлайди.

А.Д. Тартаковскийнинг фикрича, айнан муттасиллик қийнашда жисмоний ёки руҳий қийноқларни юзага келтиради².

Н.И. Загородников айтганидек, “истисно сифатида, бир матотаба содир этилган енгил шикаст етказиш, азобловчи оғриқларни келтириб чиқарганда (масалан, куйишда), қилмиш қийнаш сифатида квалификация қилиниши керак”³. Жабрланувчига жисмоний таъсир қилинганда бир

¹ Жумладан, Р.Д.Шарапов қийнашни, давомли, кондага кўра куч ишлатиш билан кучли жисмоний азоб беришда ифодаланувчи инсон терисига бевосита таъсир қилиш (чимдиш, кесиш, куйдириш, электр энергияси, ўткир жисмни танага текказиш ва бошқа ҳаракатлар) ифодаланади деб ҳисоблайди // Шарапов Р.Д. Квалификация преступлений, совершаемых с применением физического насилия. - Тюмень, 2001. С. 24-25.; П.Константинов қийнашни “баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказилишига сабаб бўлмайдиган, узлуксиз равишда уриш ёки бошқача зўрлик ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлик билан жисмоний ёки руҳий таъсир қилиш” деб баҳолайди. Конституция. Уголовная ответственность за истязание // Законность. 2000. №4. С. 10.;И. Самолук эса, жисмоний ёки руҳий азоб бериш орқали жабрланувчининг соғлиғига қасдан зарар етказишни қийнаш деб қарайди. // Самолук И. Ответственность за истязание // Советская юстиция. 1965. №1.2. С. 21

² Тартаковский А. Д. Некоторые вопросы характеристики истязаний по советскому уголовному праву // Теория и практика борьбы с правонарушениями. - Душанбе, 1980. Вып.1 С.35.

³ Загородников Н.И. Преступления против здоровья. - М., 1969. С.111

маротабалик дўппослашдан фарқ қилувчи “азоб етказиш” белгиси қийнаш жиноятига хосдир. Шунинг учун Н.И. Загородниковнинг жисмоний ва рухий азоб беришни бир маротабалик ҳаракатлар билан ҳам амалга ошириш мумкин, деган фикрини, қийноққа солиш жиноятини квалификация қилишда асосли деб ҳисоблаймиз.

Қийноқнинг объектив белгиси (объектив томонининг зарурий белгиси) унинг усули ҳисобланади.

Қийноқ усули – зўрлик ишлатиш, азоб беришда (мансаб ваколатидан, хизмат мавқеидан, жабрланувчининг қарам ёки муҳтож ҳолатидан фойдаланиб) ифодаланади.

Шафқатсизлик оғриқ, жисмоний ва рухий азоб тушунчалари орқали белгиланади.

Рухий азобланишлар ҳақида сўз борганда, уларнинг жисмоний ҳиссиётларга асосланмаслигини таъкидлаш лозим.

Жисмоний азоблар ҳақида сўз борганда эса, уларнинг оғриққа нисбатан кенг маънога эга тушунча эканлигини, ҳар қандай нохуш, чидаб бўлмас ёки чидаш қийин бўлган жисмоний ҳиссиётларни, масалан, қичиш, бош айланиши, тана бир қисмининг ишламай қолиши, қон айланишининг бузилиши каби ҳолатларни ўз ичига олишини қайд этиш лозим.

Маълумки, азобланишлар даражаси субъектив тушунча бўлиб, организмнинг оғриққа сезувчанлигига, чидамлигига ва бошқа омилларга боғлиқ. Қилмишни қийноқ сифатида квалификация қилиш учун азобланишлар даражасини аниқ белгилаш мушкул.

Соғлиққа етказилган зарар кўринишидаги оқибатлар бўйича ҳам азобланишларнинг тавсифи ва даражасини белгилаб бўлмайди. Бу борада Л.В. Сердюк жисмоний ва рухий зўрликни бир-биридан фарқлаб, жисмоний зўрлик соғлиққа шикаст етказиши ёки инсоннинг ташқи эркинлигини чеклаши ҳамда организмда органик ва функ-

ционал ўзгаришлар вужудга келтириши мумкин¹, деган фикрни билдирган.

Н.В. Борисенкова тўғри таъкидлаганидек, рухий жароҳатдан маълум оқибатларнинг келиб чиқиши жабрланувчи организмга хос бўлган кўплаб жиҳатларга, унинг физиологик ва рухий жиҳатларига боғлиқ. Шунинг учун рухий зўрликни баҳолашда бундай оқибатларни жисмоний зўрликнинг хавфлилик даражасини баҳолаш каби белгилаб бўлмайди.

Унинг хавфлилик даражасини тушуниш ва бунинг оқибатида етказилган рухий жароҳатни баҳолашда нафақат инсон руҳиятига таъсир этиш усули, шунингдек, инсоннинг ушбу таъсирга жавоб реакцияси ҳам муҳим аҳамият касб этади².

Тиббиёт олимларининг маълум қилишича, инсонни хаяжонга солувчи сўзлар унда юрак уришининг тезлашиши ёки секинлашишига, турли органларга қон айланишининг ўзгаришига, артериал босимнинг ошишига олиб келиши мумкин.

Профессор В.В. Козловнинг фикрича, агар қилмиш судтергов органлари томонидан аниқланган зўрлик характерига эга бўлса, рухий омилларнинг таъсирини соғлиққа шикаст етказишга тенглаштириш мумкин³.

Қийноққа солиш фактини қайд қилишда жабрланувчининг қийноққа солаётган манфаати йўлида маълум ҳаракатларни қилишида намоён бўладиган, жабрланувчи учун чидаб бўлмас ёки чидаш қийин бўлган азобланишлар фактини аниқлашнинг ўзи етарли ҳисобланади.

Рухий ва жисмоний азоблар ўртасидаги фарқни уларнинг даражасига асосан белгилаб олиш мушкул. Рус тили

¹ Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. М., 2002. С. 23.

² Борисенкова Н.В. Уголовно-правовая оценка жестокости: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2005. С. 70.

³ Козлов В.В. Судебно-медицинское определение тяжести телесных повреждений. Саратов, 1976. С. 127.

луфатида азобланишга жисмоний ёки рухий оғриқ сифатида таъриф берилган¹.

Шу билан бирга, бир қатор Европа давлатлари жиноят кодексларида қийноқ учун жавобгарлик фақатгина жисмоний азоблар билан боғланган. Масалан, Испания ЖКнинг 153-моддасида муттасил равишда жисмоний зўрлик ишлатиш назарда тутилган². Германия ЖКнинг 223-моддасида эса, бошқа шахсни жисмоний қийнаш назарда тутилган³. Мазкур модда МДХ давлатлари Намунавий жиноят кодекси 126-моддаси қондалари билан мувофиқ келади⁴.

Н.И. Загородниковнинг жисмоний ва рухий азоб бериш бир мароталик ҳаракатлар билан ҳам амалга оширилиши мумкин, деган фикрини, қийноққа солиш жиноятини квалификация қилишда асосли деб ҳисоблаймиз.

Қийноққа солиш унга ўхшаш жиноятлардан биринчи навбатда инсонга кўрсатилган таъсирнинг ўткирлиги ва кучлилиги, унга етказиладиган оғриқ ва азобларнинг миқдори билан объектив фарқланади.

Бу борада, олимлар томонидан азобланиш ва унинг турларини тушуниш билан боғлиқ кўплаб нуқтаи назарлар мавжуд бўлса-да, улар кўпёқламалик хусусиятига эга бўлиб, жисмоний зўрликнинг бу оқибатлари қийнаш усули билан узвий боғлиқдир. Жисмоний ёки рухий азобланишлар баҳоловчи хусусиятга эга бўлиб, узоқ вақт давом этиши, жабрланувчида айбдор олдида доимо, узлуксиз равишда кўрқувни, хатто жисмоний ва рухий азобни ҳам хис қилишига сабаб

¹ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1998. С. 760.

² Уголовный кодекс Испании / пер. с исп. В.П. Зыряновой, Л.Г. Шнайдер / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова. М., 1998. С. 54.

³ Уголовный кодекс ФРГ / пер. с нем. А.В. Серебрянниковой. М., 2001. С. 132.

⁴ Модельный уголовный кодекс для государств-участников СНГ / Лозовицкая Г.П. Общий сравнительно-правовой комментарий и сравнительная таблица Уголовных кодексов государств-участников СНГ. Саратов, 2002.

бўлувчи, қилмишнинг мазмуни билан ўзаро боғлиқ бўлиши керак¹.

Шунингдек, БМТнинг “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши” конвенцияда қийноқнинг белгиларидан бири қасддан етказиладиган кучли жисмоний ёки руҳий оғриқ ёхуд азоб сифатида кўрсатилган. Юқоридаги конвенция талабларига асосан Жиноят кодекси 235-моддаси биринчи қисми диспозициясини **кучли руҳий азоб ёки жисмоний оғриқ етказиш** тушунчаси билан тўлдиришни таклиф этамиз.

Шафқатсизлик қийноққа солишни зўрликнинг бошқа кўринишларидан фарқлайди. Масалан, боғлаш ҳам зўрлик ишлатиш, бироқ шафқатсизлик эмас.

Қийноққа солиш усули – зўрлик ишлатиш, қийнаш, азоб бериш (мансаб ваколатларидан, хизмат мавқеидан, жабрланувчининг тобе ёки ожиз ҳолатидан фойдаланиш).

Қийноқнинг қуйидаги усулларини кўрсатиш мумкин.

Тумтоқ шикастлар етказиш – қўл, оёқ, электр сими ва дубинкалар билан уриш ёки уриб йиқитиш;

Осилиш – узоқ вақт бир хил мажбурий ҳолатда тананинг бирор қисмидан осиб қўйиб қийнаш;

Куйдириш – сигарет, қиздирилган инструментлар, қайноқ ёки ўювчи суюқликлар билан куйдириш;

Электрошок – электр токи таъсири билан қийнаш;

Асфиксия – сувга бошини тиқиш, бўғиш, пакетлар кийдириш ёки кимёвий моддалардан фойдаланиш;

Тўқималарнинг мажағланиши – оғир, қаттиқ жисмлар билан сон, бел соҳасига зарба етказиш, бармоқларга қаттиқ зарба етказиб мажақлаш;

¹ Э.Тургунбоев, Х.Очилов Қийноққа солиш жинояти: фикр ва мулоҳазалар // Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.:ТДЮИ нашриёти, 2009.-Б. 83-86.

Бўшлиқларга кирувчи жароҳатлар етказиш – санчувчи жисмлардан, ўқотар қуроллардан фойдаланиш, тирнок остига игна санчиш;

Кимёвий моддалардан фойдаланиш – туз, қалампир, бензин ва бошқа моддаларни тана бўшлиқларига юбориш ва яра юзаларига сепиш;

Бармоқлар ва қўл-оёқларни мажағлаш ва олиб ташлаш;

Тиббий йўл билан бармоқларни ва қўл-оёқларни ампутация қилиш, тана органларини жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш;

Седатив, нейролептик ёки паралитик препаратларни токсик дозалардан фойдаланиб фармакологик йўл билан қийнаш;

Хайвонлар ҳужуми – ит, мушук, каламуш ёки чаёнлар билан қўрқитиш¹ ва бошқалар.

Қийноққа солишларни таъсир кўрсатиш механизми ва етказиладиган азоблар характерига кўра таснифлаш мумкин.

Жисмоний таъсир кўрсатишига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

1) соғлиққа ҳар қандай даражадаги шикаст етказиш (мазкур ҳолларда квалификация шахсга қарши тегишли жиноятлар йиғиндиси бўйича амалга оширилиши лозим, боиси, ўз моҳиятига кўра қийноққа солиш формал таркибли жиноят бўлиб, оқибатлар келиб чиқиши талаб этилмайди);

2) жисмоний оғриқ (дўппослаш, қийнаш ва б.);

3) сувсиз, овқатсиз, ҳавосиз (масалан, дим хонада қолдириш ёки кислород йўлини тўсиш), совуқда, иссиқда қолдириш орқали организмга турли кўринишдаги таъсир кўрсатиш.

Суд ва тергов амалиётида азоблашларни юридик баҳолаш масаласи мунозарали бўлиб қолмоқда. Соғлиққа етказилган зарарни суд-тиббий экспертиза орқали аниқлаш

¹ Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўлланганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари, 2010 йил 15 февраль. 59-60 бетлар. Фарғона – 2010, “Pollpress” МЧЖ

амалиётида ҳосил бўлган ҳолатга асосан азобланиш деганда овқатдан, сувдан ёки иссиқликдан узоқ вақт давомида маҳрум қилиш ёки жабрланувчини соғлиқ учун хавфли бўлган шароитларга жойлаштириш (қолдириш) ёки азоб (касаллик) берувчи ҳаракатлар ёки бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлар тушунилади.

Бир қатор муаллифларнинг фикрича, азоб бериш қийнашнинг (бошқа зўрлик ҳаракатларининг) бир тури ҳисобланади¹. Шубҳасиз, азоблашлар инсон организмга жиддий зиён етказиши мумкинлиги сабабли ижтимоий хавфли ҳисобланади.

Қийноқ масаласи ҳақида фикр билдирганда азоблашнинг у билан бирга амалга оширилишини, азоблаш орқали қийноққа солаётган шахс қийноққа солинаётган шахсга таъсир кўрсатиб, бу билан ўз мақсадларига эришиши мумкин. Бизнинг фикримизча, “азоблаш” тушунчаси ҳар қандай азобларни, ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларни камраб олади.

Жиноят объектив томонининг факультатив белгиси ҳисобланган жиноятни содир этиш вақти – бу сониялар, дақиқалар, соатлар, кунлар билан ўлчанадиган қийноққа солиш амалга оширилганлиги давомийлиги ҳисобланади. Қийноққа солишнинг бошланиш ва тугаш вақти сифатида жабланувчи ўта кучли жисмоний оғриқ ва чуқур руҳий азият чеккан вақт ҳисобга олиниши лозим. Шу боис, қийноққа солишнинг давомийлигини аниқлашда нафақат айбдорнинг жабрланувчи билан жисмоний алоқага киришган вақти, балки бу алоқадан олдинги вақт (масалан, жабрланувчи кишанларда қийноқ жойига олиб келинган, у оғир шароитларда сақланган вақт)ни, қийноққа солиш ҳаракатлари қайтарилиши кутилган вақтни

¹ Игнатов Л., Ильдимиров Н. Ответственность за истязание // Советская юстиция. 1974. № 19. С. 20; Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. Х.Д. Аликперова, Э. Ф. Побегайло. М, 2001. С. 301 (автор комментария Э.Ф. Побегайло).

хам ҳисобга олиш лозим. Вақт қийноққа солишда нисбатан муҳим жиҳат ҳисобланиб, масалан, доимий ва даврий дўппослашда, оловдан ва темирдан фойдаланишда соатлар ва дақиқалар билан, жабрланувчи қулликка солинганда эса, ҳаттоки йиллар билан ўлчанади.

Қийноққа солиш жойи қийноққа солиш амалга ошириладиган макон, ҳудуд билан белгиланади. Бунда у ёпик (масалан, ўра, хизмат жойи) ва шу билан бирга, кенг ҳудудни эгаллаган бўлиши ва унда жабрланувчи жисмоний зўрлик (масалан, мажбурий дала, ўрмон, ер ва шунга ўхшаш оғир мажбурий ишларни бажариши) туфайли доимий равишда чуқур ички азобланиши мумкин. Қийноққа солиш жойи махсус жиҳозланган хоналар билан бир қаторда, вазиятга кўра танланган жойлар ҳам бўлиши мумкин. Айбдорнинг хоҳишига кўра, танланган ҳар қандай ҳудуд қийноққа солиш жойи бўлиши мумкин.

Қийноққа солиш шароити бир ёки бир неча шахсларга нисбатан қийноққа солишни қўллаш имконини берадиган шароитлар, ҳолатлар билан белгиланади. Қийноққа солиш шароити ҳарбий можаро, жиноий гуруҳларнинг таъсир доираси ва ўзганинг мулкини бўлиш юзасидан тўқнашуви оқибатида келиб чиққан бўлиши мумкин. Шунингдек, қийноққа солиш шароити жабрланувчининг ҳаракатлари натижасида ҳам, масалан, у ундан талаб қилинган кўрсатмаларни беришдан бош тортганда ёки ёлғон кўрсатмалар берганда ёхуд қандайдир маълумотларни тўплашга тўсқинлик қилганида вужудга келиши мумкин¹.

Шу билан бирга, учинчи хатти-ҳаракат, яъни, алдов йўли билан кўрсатувларни олишни бошқа қонунга хилоф ҳаракатлар тоифасига киритиш мушкул, зеро, бунда улар императив характерга эга бўлмай, жиноят процесси иштирокчиси онгида мажбурийлик ҳолатига тушиб қолган-

¹ Кривошеин П. Пытка: понятие, признаки // Уголовное право. 2005. № 5. С. 41.

лик ҳиссини уйғотмайди, унинг иродасини чеклаш деб ҳисобланмайди.

Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жинояти объектив томонини тадқиқ қилишга яқун ясаб, қуйидаги асосий хулосаларни тақдим қилиш мумкин:

1. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 235-моддасида кўрсатилган жиноят формал таркибли бўлиб, гумон қилинувчига, айбланувчига, гувоҳга, жабрланувчига ёки жиноят процессининг бошқа иштирокчисига ёхуд жазони ўтаётган маҳкумга, уларнинг яқин қариндошларига улардан бирор бир ахборот, жиноят содир этганлигига иқрорлик кўрсатуви олиш, уларни содир этилган қилмиш учун ўзбошимчалик билан жазолаш ёхуд бирор-бир ҳаракатни содир этишга мажбурлаш бошлангандан бошлаб тугалланган ҳисобланади.

2. Объектив томондан ушбу жиноят бевосита қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш, шахсининг кадр-қимматини камситувчи муомала ва жазо турларини қўллаш ҳаракатларидан бирини содир этиш орқали амалга оширилади.

3. Шунингдек, объектив томондан жиноят бевосита кўрқитиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар воситасида содир этиладиган қонунга хилоф руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатишда ифодаланади.

4. Мазкур жиноятнинг объектив томони учун жиноятнинг содир қилиш усули зарурий белги сифатида ифодаланади.

5. Ушбу жиноят объектив томонининг факультатив белгилари, яъни жиноят содир қилиш вақти, жойи, ҳолати, қуроли ва воситаси қийноқ жиноятининг ташқи тарафини ифодаловчи усулларини истисно қилганда, квалификация қилишда аҳамият касб этмайди.

2.2 Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашнинг субъектив белгилари

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 16-моддаси иккинчи қисмида жавобгарликнинг асослари принципиал равишда белгилаб берилган. Яъни, ЖКда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Жиноят таркибининг мажбурий ва зарурий элементлари қаторига жиноятнинг субъекти ва жиноятнинг субъектив томонидан иборат¹ гуруҳга бирлашган жиноятнинг субъектив белгилари ҳам киради. Ўз навбатида, содир қилинган ижтимоий хавфли қилмишни муайян жиноят сифатида квалификация қилиш учун нафақат мазкур жиноят таркибининг объект ёки объектив томони мавжудлигини белгилаш лозим, балки, унинг жиноят-ҳуқуқий меъёрларда кўрсатилган субъектив белгиларини ҳам аниқлаш жоиз.

Одатда, жиноятнинг субъекти деганда, ижтимоий хавфли қилмишни содир қилган ва жиноят қонунида белгиланган ёшга етган ақли расо жисмоний шахс тушунилади².

Шуни таъкидлаш керакки, жиноят субъектига берилган бундай изоҳ шахсни жинойий жавобгарликка тортиш учун мавжуд бўлган белгиларнинг мажмуини қамраб олган расмий-юридик тузилишга эга.

¹ Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А. Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 113.; Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004. – Б. 113.; Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Центр ЮрИнфор, 2003. – С. 32.

² Matlyubov B. B. Jinoyatlar majmui: kvalifikatsiya qilish: O'quv qo'llanma. – Т.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2008. – 59 b.

Умуман, жиноятчиликни, хусусан, унинг айрим турларини келтириб чиқарувчи сабабларини аниқлаш, аввало, жиноятчи шахсини пухта ўрганишни тақозо этади¹.

Бу жиноят субъекти тушунчасини жиноятчи шахси криминологик тушунчасидан фарқлайди. Жиноятчи шахси тушунчаси жиний хулқ-атворга ташқи шарт тарафидан сабаб бўлган, ижтимоий аҳамият касб этувчи хусусиятлар, белгилар билан характерланади².

Р. Кабуловнинг эътироф этишича, амалдаги жиноятга оид қонунчиликда “жиноят субъекти” тушунчаси белгиланмаган, лекин, қонуннинг айрим моддаларида синоним сифатида “айбдор”, “маҳкум”, “жиноят содир этган шахс”, “жиноят содир этишда айбдор бўлган шахс” ва шу каби бошқа иборалар ишлатилади. Шахс сўзининг умумий мазмуни олинганда, жиноят содир этган шахс жиноятнинг субъектидир. Сўзнинг тор ва махсус мазмунига кўра, жиноят субъекти деб жиноят қонунида белгиланган жиноятнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиши ва жиноят ҳуқуқи принципларига асосан жиний жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган жисмоний шахсга айтилади³.

Жиноят субъекти тушунчасини, шунингдек, жиноят қонунида нисбатан кенг қўлланиладиган “айбдор шахси” (масалан, ЖК 54, 57, 72, 87-моддаси) тушунчасидан фарқлашимиз лозим. Жиноят субъекти тушунчасидан фарқли равишда “айбдорнинг шахси” тушунчаси белгиланган эмас ва муайян вазиятдан келиб чиқиб баҳоланади. Н.Г. Иванов қуйидагиларни таъкидлайди, айбдорнинг шахсини баҳолаш судья, прокурор, адвокат, терговчи, суриш-

¹ Тохиров Ф. Жинсий жиноятлар ва уларни квалификация қилиш асослари. Монография. – Т.: ТДЮИ, 2006. Б.86.

² Алексеев А. И. Криминология: курс лекций. – М., 1998. – С. 84.

³ Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004. – Б. 149.; Kabulov R. va boshq. Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish: IIV oily ta'lim muassasalari uchun darslik. T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. –260.b.

тирувчи томонидан амалга оширилади ва асосан психофизиологик¹ ва ижтимоий тавсифлар инобатга олинадиган “яхши-ёмон” принципига асосланади. “Айбдор шахси” фақатгина жазо тайинлаш ва уни ўташ тартибига таъсир кўрсатади; жиноят субъекти белгилари эса, жиноий қилмишнинг квалификациясига ва шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги чораларнинг қўлланилишига таъсир кўрсатади².

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 17-моддасига асосан, жисмоний шахсларгина, жавобгарликка тортилиши мумкин. Бироқ, жиноят ҳуқуқида бу масаланинг ечими бир хил эмас. Баъзи муаллифлар алоҳида экология соҳасидаги ва иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар учун юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги масаласини киритиш заруриятини таъкидлайдилар³.

А.В. Наумов таъкидлаганидек, юридик шахснинг жиноий жавобгарликка тортилиши атроф-табiiй муҳитга зарар етказадиган машғулоти нафақат юридик шахснинг раҳбари ёки бошқарувчилари учун, балки, унинг ишчилари учун ҳам иқтисодий тарафдан фойдасизлигига олиб келади. Шунингдек, унинг таъкидлашича, бозор муносабатларида хўжалик-иқтисодий соҳада содир этилган жиноятлар учун корпорацияларга нисбатан жиноий жавобгарлик белгиланиши лозим⁴. А.С. Якубов ҳам бу борадаги муаммолар юзасидан давлатларнинг юридик шахслар жи-

¹ Психофизиология – психик воқеликларни нейрофизиологик жараёнлар билан биргаликда ўрганувчи фан. Батафсилроқ қаранг: Юридический словарь психологических терминов. – М.: 2010. – С. 153.; В.Н.Волков Юридическая психология. Учебник. М.:2009. М.И.Еникеев Юридическая психология. М.: Норма, 1997.

² Иванов Н. Г. Уголовное право России. Общая и Особенная части: учебник для вузов. – М., 2003. – С. 162 - 163.

³ Наумов А. В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Советское государство и право. – 1991. – № 2. – С. 35.; Наумов А. В. Предприятие на скамье подсудимых // Советская юстиция. – 1992. – № 17/18. – С. 3.; Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи / под ред. С. Г. Келиной и А. В. Наумова. – М., 1994. – С. 50-60.;

⁴ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. – М., 2000. – С. 199, 201.

ной жавобгарлиги муаммоси масаласига янгича қарашгани алоҳида давлатлар (Франция, АҚШ, Англия, Япония ва Финляндия)да ўзининг қонуний ечимини топганини таъкидлайди¹.

Бироқ, юқоридаги юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлигига оид фикрларга қарамасдан, бу нуқтаи назар қонунчиликда юридик кучга эга бўлмади ва фақатгина жисмоний шахсларнинг жиноий жавобгарлиги белгиланди². Бу аниқ шахс ёки шахслар гуруҳи томонидан содир этиладиган қийноқ жиноятига ҳам тўлақонли равишда хосдир.

Амалдаги жиноят қонунига мувофиқ, фақатгина 1) ЖК Махсус қисмида кўрсатилган жиноятни содир қилган, 2) жиноят содир этгунга қадар ушбу жиноят учун жа-вобгарлик белгиланган ёшга тўлган, 3) жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган ақли расо жисмоний шахсгина жиноят субъекти бўла олади.

Жиноят содир этгунга қадар жиноий жавобгарлик белгиланган ёшга тўлган жисмоний шахсларгина жиноий жавобгарликка тортилиши ЖКнинг 17-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Адабиётларда белгиланишича, жиноят субъекти сифатида жиноий жавобгарликка тортиш ёшига тўлган шахсларнинггина жиноий жавобгарликка тортилиши ўзининг ривожланиш ҳолатига кўра ижтимоий хавфли қилмиш содир қилишнинг тақиқланишини англаши билан боғлиқ.

Ёш тушунчаси баъзи муаллифлар томонидан кенг ва тор маъноларда тушунилади. Тор маънода ёш деганда, шахснинг туғилишидан токи бирор-бир воқеа-ҳодисага

¹ Батафсилроқ қаранг: Якубов А.С. Теоретические перспективы развития уголовно-правовой основы учения о преступлении. – Ташкент, 1996. – С. 5-26.; Д.О.Облакулов Хорижий давлатлар жиноят қонунчилигида юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш масалалари//Зиёкор №8 (156)2010. Б.12-18.

² Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 230.

қадар бўлган календарь муддатини¹ тушунишни, кенг маънода эса, тиббий-биологик, ижтимоий-психологик ва ҳуқуқий ўзгаришлар билан аниқланадиган шахс ҳаётидаги психофизиологик ҳолатининг чегараланган муддатини² тушунишни таклиф қилишади.

Ёш одатда шахсни тасдиқловчи ҳужжатлар – паспорт, туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома орқали аниқланади. Бундай ҳужжатлар мавжуд бўлмаган тақдирда, суд-тиббий экспертизаси орқали белгиланади.

Жиноят субъекти ёшини белгилашда шуни инобатга олиш керакки, шахс муайян ёшга тўлган вақт у туғилган кунидан эмас, балки кейинги кундан ҳисобланади. Агар шахснинг ёшини ҳужжатга асосан аниқлашнинг имкони бўлмаса, суд-тиббий экспертизаси орқали аниқланади ва бунда эксперт томонидан белгиланган йилнинг охири куни, яъни 31 декабрь шахснинг туғилган куни сифатида белгиланади³.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 15.09.2000 йилдаги “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги суд амалиёти тўғрисида”ги 21-сонли Қарорига асосан айни вақтда, шу нарсани эътиборда тутиш керакки, шахс туғилган кунидан бошлаб эмас, балки туғилган куни ўтганидан сўнг, яъни эртаси куннинг нол соатидан бошлаб жиноят учун жавобгарлик бошланадиган ёшга тўлган, деб ҳисобланади⁴.

¹ Абдурасулова Қ.Р. Жиноятнинг махсус субъекти. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – Б. 14.; Курс российского уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М., 2001. – С. 219.

² Михеев Р. И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (теория и практика): автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 1995. – С. 17.

³ Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А.Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 93.; Парог А. И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений: практ. пособие. – М.: ТК Велби; Проспект, 2006. – С. 193.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 15.09.2000 йилдаги “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги суд амалиёти тўғрисида”ги № 21-сонли Қарори. 1 қисм, 5 пункт. // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари. 15 сентябрь 2000 йил. – Б. 55.

Р. Кабулов эътироф этганидек, жиноий жавобгарлик вужудга келишининг минимал ёшини белгилашда, қонун чиқарувчи инсон онги билан нафақат у ёки бу ахлоқ нормасини бузиш фактини англаш, балки, ижтимоий қимматликларни, тегишли маънавий тақиқларга риоя қилишни, ҳамда жиноий жазонинг умумий ва махсус огоҳлантириши мақсадини ҳисобга олади¹.

Умумий қоидага кўра, ўн олти ёшга тўлган жисмоний шахслар жавобгарликка тортилиши мумкин (ЖКнинг 17-моддаси). Бунда шахснинг айнаи шу пайтга келиб ўзи томонидан содир қилинадиган ҳаракатларнинг моҳияти ва аҳамиятини ва унинг ижтимоий хавфлилигини тушуниш имкони пайдо бўлади.

Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш жинояти учун 18 ёшга тўлган шахс жавобгарликка тортилиши мумкин. Қонунчиликдаги бундай қарор бизнингча ҳам асослидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ЖКнинг 235-моддасида назарда тутилган жиноятнинг субъекти фақат махсус субъект: суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг, жазони ижро этиш муассасасининг бошқа ходимлари ҳисобланади.

Қ.Р. Абдурасулова томонидан жиноятнинг махсус субъекти тушунчасига жиноятнинг умумий субъекти белгилари билан бир қаторда, қўшимча белгиларга ҳам эга бўлган шахсдир, деб берилган таъриф назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир².

¹ Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Darslik (To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri) / R. Kabulov, A.A. Otajonov va boshq. –Т.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – Б.98-105.; Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А.Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 93.

² Абдурасулова Қ.Р. Жиноятнинг махсус субъекти. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – Б. 34.

Жиноятнинг махсус субъекти бу муайян жиноят учун жавобгарликка тортиш учун жиноят субъектининг зарурий белгилари (ақли расолик ва жиноий жавобгарликка тортиш ёшига тўлганлик)дан ташқари кўшимча бошқа шахсларни бундай жиноят учун жавобгарликка тортишни чегараловчи белгиларга ҳам эга бўлган субъект тушунилади¹.

ЖПКнинг 38-моддасига кўра, қуйидагилар суриштирув органлари ҳисобланади:

1) милиция;

2) ҳарбий қисмлар, қўшилмаларнинг командирлари, ҳарбий муассасалар ва ҳарбий ўқув юртларининг бошлиқлари – уларга бўйсунувчи ҳарбий хизматчилар, шунингдек ўқув машқлари ўтказилаётган вақтда ҳарбий хизматга мажбурлар томонидан содир этилган жиноятларга доир ишлар бўйича; Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ходимларининг хизмат мажбуриятини бажариш билан боғлиқ жиноятлари ёки қисм, қўшилма, муассаса ё ўқув юрти жойлашган ерда содир этган жиноятларига доир ишлар бўйича;

3) миллий хавфсизлик хизмати органлари – қонунга кўра уларнинг юртишига берилган ишлар бўйича;

4) Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги жазони ижро этиш тизимини бошқариш органларининг бошлиқлари, қамоқ тарзидаги жазони ижро этиш муассасаларининг, жазони ижро этиш колониялари, тарбия колониялари, тергов ҳибсхоналари ҳамда турмаларнинг бошлиқлари – шу муассасалар ходимлари хизматни ўташнинг белгиланган тартибига қарши қилган жиноятларга доир ишлар, худди шунингдек мазкур муассасалар худудида содир этилган бошқа жиноятларга доир ишлар бўйича;

5) давлат ёнғиндан назорат қилиш органлари – ёнғинларга доир ва ёнғинга қарши қоидаларни бузганликка доир ишлар бўйича;

¹ Устименко В. В. Специальный субъект преступления. – Харьков, 1989. – С. 8.

6) чегарани кўриқлаш органлари – давлат чегарасини бузганликка доир ишлар бўйича;

7) олис сафарда бўлган денгиз кемаларининг капитанлари;

8) давлат божхона хизмати органлари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ ва валютага оид жинойтларга қарши курашиш департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари – тегишинча божхона, солиқ ва валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликка доир ишлар бўйича;

9) Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти ҳамда унинг ҳудудий бошқармалари – вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни, ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлашга, суд қарорини ба-жармасликка, шунингдек банд солинган мол-мулкни қонунга хилоф равишда тасарруф этишга доир ишлар бўйича;

10) Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг Бозорлар ва савдо комплекслари фаолиятини назорат қилиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий бўлимлари – бозорлар, савдо комплекслари ҳудудларида ва уларга туташ бўлган автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш жойларида аниқланган молиявий-иқтисодий ва солиқ соҳаларидаги ҳуқуқбузарликларга доир ишлар бўйича.

ЖПКнинг 35-моддасига кўра, жиноят иши бўйича дастлабки терговни прокуратура, ички ишлар органларининг ва миллий хавфсизлик хизматининг терговчилари олиб борадилар.

Таъкидлаш лозимки, ЖК 235-моддасида келтирилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган тушунчасига амалда қайси органлар кириши ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган тушунчаси қонунчиликда ўзининг аниқ ифодасини топмаган.

Бу эса, ўз ўрнида, асосли равишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчилар қаторига киритилиши мумкин бўлган давлат ёки нодавлат органлари рўйхатини турлича талқин қилишга олиб келади.

Адабиётларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тушунчасига турли таърифлар берилган.

Жумладан, В. Семенов ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари – бу давлат органлари ва жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўз фаолиятини қонун ҳамда демократик принципларга асосланган ҳолда амалга оширадидлар, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлайдилар, фуқаролар, меҳнат жамоалари, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қиладилар, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ва қонун ҳамда ҳуқуқ тартиботни бузган шахсларга давлатнинг мажбурлов ёки жамиятнинг таъсир чораларини қўллайдилар”.¹

А. Рыжаков эса, “Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар бўлиб, қонунга мувофиқ жисмоний (юридик) шахсларнинг ҳамда давлатнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилувчи ҳамда қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминловчи муассаса, мансабдор шахс ёки бошқа шахслар (масалан, судья, терговчи, юридик ёрдам кўрсатувчи фуқаро) ҳисобланади”, деб таъкидлайди.²

Илмий адабиётда ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти махсус ваколатга эга бўлган органлар томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилиш мақсадида қонунга ва белгиланган тартибда қатъий риоя этган ҳолда ҳуқуқий таъсир чора-

¹ Семенов В.М. Правоохранительные органы: Дарслик.– М.: Юрид. лит., 1991.– С.28-29, Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: Олий ўқув юртлари учун дарслик. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. й. 11-6.

² Рыжаков А.П. Правоохранительные органы. Дарслик. – М.: Контракт, Инфра – М, 2001. - С.4., Рустамбоев М.Х. Тухташева У.А. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар. Дарслик Т.: “ILM ZIYO”, 2012 Б.9.

ларини қўллаш йўли билан амалга ошириладиган давлат фаолияти деб тушунча берилган¹.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига шундай давлат фаолиятини киритиш мумкинки, унда махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари қонунга ҳамда белгиланган тартибга қатъий риоя қилган ҳолда ҳуқуқни муҳофаза қилиш мақсадида ҳуқуқий таъсир чорасини қўллайдилар.²

Бу тушунчада асосан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат фаолияти ҳақида гап боради. Бироқ, бундай фаолият фақатгина ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар эмас, балки барча давлат органлари томонидан у ёки бу даражада амалга оширлади.³

Ҳозирги кунда ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти тушунчасини таърифлашда унга бир қадар чегараланган мазмун бериш анъанаси кенг тарқалган. Масалан, айримлар учун жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги ваколатли давлат органлари амалга ошираётган фаолият деб ҳисобланса, бошқалар учун эса, жамоат тартибини таъминлаш деб қаралади. Бундай ёндашув анча соддалаштирилган тарзда намоён бўлади, зеро, ҳуқуқни ҳимоя қилиш соҳаси қўлами жиноятчиликка ёки жамоат тартиби бузилишларига қарши кураш соҳаларига қараганда анча кенгдир.⁴

¹ Гуценко К. Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. Юридик олий ўқув юртлари ва факультетлари учун дарслик. – М.: “Зеркало”, 2002. –Б.9; Гуляев А.П. Правоохранительная деятельность (понятие, виды, субъекты). Маъруза. – М.: «Спарк», 1999.-с.3-7., Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: Олий ўқув юртлари учун дарслик. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. й. 13 б. Рустамбоев М.Х., Тухташева У.А. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар. Дарслик Т.: “ILM ZIYO”, 2012-Б.9

² Гуценко К.Р., Ковалев М.Н. Правоохранительные органы. Юридик олий ўқув юртлари ва факультетлари учун дарслик. 6- нашр. / К.Ф. Гуценконинг тахрири остида. –М.: ЗЕРЦАЛО–М, 2001. –Б.6-8., Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: Олий ўқув юртлари учун дарслик. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. й. 15 б.

³ Рустамбоев М.Х., Тухташева У.А. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар. Дарслик Т.: “ILM ZIYO”, 2012-Б.9.

⁴ Рустамбоев М.Х., Тухташева У.А. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар. Дарслик Т.: “ILM ZIYO”, 2012-Б.9.

Уқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тушунчаси кенг бўлиб, халқаро ҳуқуқ ёки миллий ҳуқуқ нормаларида аниқ белгилаб берилмаган.

Давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқларига нисбатан суд органи суд ҳокимиятини ўзида ифода этадиган ва ҳуқуқни муҳофаза қила оладиган орган бўлиб ҳисобланган ва ҳозирги кунда ҳам шундай. Шунинг учун ҳам суд давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқлари ичида ҳуқуқни қўриқлаш юзасидан ўзига хос мақомга эга. Бундай тавсиф барча ҳуқуқшунос ва олимлар томонидан маъқулланган.¹

Шу сабабли ҳуқуқни қўллаш амалиётида келиб чиқиши мумкин бўлган турли номувофиқликларнинг олдини олиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг бошқа ходимлари тушунчасини ўзгартиш мақсадга мувофиқ. Фикримизча, мазкур жиноятнинг содир этилиши кўпроқ жиний таъқибни амалга оширувчи орган ходимлари томонидан содир этилиши хавфи катта. Шунга асосан Жиноят кодексининг 235-моддасидаги “ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг” сўзи ўрнига “жиноят иши қўзғатиш ваколатига эга бўлган органнинг” жумласини киритишни мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Амалиёт қийноққа солиш ҳолатлари айнан жиноят ишини қўзғатиш ваколатига эга орган ходимлари фаолиятида кузатилаётганлигини кўрсатмоқда.

Жазони ижро этиш муассасасининг ходими деб, мансаб ваколатидан қатъи назар, мазкур масаланинг штат жадвали бўйича ходим ҳисобланган шахсларни, агар улар қийноқдан жабрланганга боғлиқ бўлган жиний иш бўйича суриштирувчи бўлмасаларгина, ҳисоблаш лозим.

¹ Қаранг.: Правоохранительные органы. Юридик олий ўқув юртлари учун дарслик./ . Проф. К.Ф.Гуценко таҳрири остида.. – М.: БЕК, 1995. – Б. 8., Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: олий ўқув юртлари учун дарслик. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. й. Б.23.

Жазони ижро этиш муассасасининг бошқа ходимлари деганда Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 14-моддасида белгиланган жазоларни ижро этувчи муассасалар ва органлар ходимлари тушунилади.

Жарима тариқасидаги жазо Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти томонидан ижро этилади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, озодликдан маҳрум қилиш ва умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси ички ишлар органлари томонидан ижро этилади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳукм талаби маҳкумнинг иш жойидаги маъмурият томонидан, шунингдек тегишли фаолият турлари билан шуғулланишга берилган рухсатномани бекор қилишга ваколатли органлар томонидан ижро этилади.

Ҳарбий хизматчиларга нисбатан:

хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазо – ҳарбий хизматчи хизматни ўтаётган жойдаги ҳарбий қисмларнинг (муассасаларнинг) қўмондонлиги томонидан;

қамоқ тариқасидаги жазо – гарнизон гауптвахталари томонидан;

интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазо – махсус ташкил этилган ҳарбий қисмлар томонидан ижро этилади.

Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тариқасидаги қўшимча жазо мазкур унвонни берган орган томонидан ижро этилади.

Фикримизча, қийноқ учун жавобгарлик субъекти сифатида барча жазони ижро этиш муассасаларининг ходимлари белгиланиши мақсадга мувофиқ эмас. Қийноқ одатда шахс озодлиги чекланганда уни қўллаш имконияти юқорилиги, бундай ҳолатда ўз ҳуқуқларини химоя қилиши имконияти, чекланганлигидан келиб чиқиб, Жиноят кодексининг 235-моддасидаги **“жазони ижро этиш**

муассасаларининг” сўзларини **“шахснинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ жазони ижро этиш муассасаси”** деб ўзгартиришни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз”.

Демак, Жиноят кодекси 235-моддасида назарда тутилган жиноят субъекти ўн саккиз ёшга тўлган, ақли расо, фақат махсус субъект: суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг, жазони ижро этиш муассасасининг бошқа ходимлари ҳисобланади.

Қийноққа солиш жиноятининг алоҳида ўрганиш лозим бўлган мустақил элементларидан кейингиси қийноқнинг субъектив томонидир.

Жиноят таркибининг субъектив томони деганда жиноят қонунида жиноят деб белгиланган ижтимоий хавfli қилмишни содир қилган шахснинг ўз қилмишига ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабати тушунилади¹.

Шахснинг хулқ-атвори, жумладан, ҳуқуққа хилоф хулқ-атвори ўзида ташқи (жисмоний) ва ички (руҳий) томонларни мужассамлаштиради. Шу сабабли ҳам А.И. Рарог таъкидлаганидек, жиноятлар нафақат ташқи белгилари билан, балки, ички томонига хос белгилар билан ҳам характерланади. Айнан, жиноятнинг субъектив томонини аниқлаштириш ҳуқуқни қўллаш амалиётида мураккаб руҳий жараёнлар натижаси ўлароқ қийинчиликлар туғдиради².

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноят содир этиш билан боғлиқ бевосита шахснинг ички руҳий фаолиятини

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 185.; Батафсилроқ қаранг: Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А. Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 164-191.; Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004. – Б. 161.; Очилов Х.Р. Саволлар ва жавоблар (умумий қисм). Ўқув қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 33.

² Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб, 2003. – С. 10.; Российское уголовное право. В двух томах. Том 1. Общая часть. / Под ред. А. И. Рарога. – М., 2003. – С. 157.

намоён қилувчи жиноий ҳулқнинг таркибий қисмлари жиноят таркибининг субъектив томонида ўрганилади. Объектив томондан фарқли равишда субъектив томон айбдор шахснинг руҳиятидаги жараёнларни ўрганеди. У ҳуқуқбузарнинг ҳулқини, жиноят содир қилиш шарт-шароитларини таҳлил қилиш ва баҳолаш орқали аниқланади¹.

Жиноятнинг субъектив томони айб, мотив ва мақсад каби белгилардан таркиб топган бўлади. Бунда айб жиноят субъектив томонининг зарурий белгиси, мотив ва мақсад эса, факультатив белгилардир².

Маълумки, жиноят таркиби субъектив томонининг зарурий белгисини, айбдан ташқари, унинг факультатив хусусиятга эга бўлган мотив ва мақсади ҳам ташкил этади.

Психологияда мотив деганда, инсоннинг муайян эҳтиёжларига жавоб берувчи ва уни фаолиятга ундовчи сабаблар тушунилади. Юридик адабиётларда эса, жиноят мотивлари деб, шахсни жиноят содир этишга ундаган ички ҳиссиётга, сабабларга айтилади³.

Мотивни аниқлаш: “Шахс нима учун жиноят содир этган, бунда уни қандай ички ҳиссиётлар бошқарган?” – деган саволга жавоб беришга ёрдамлашади.

Шахсга қарши жиноятларда мотивни тўғри аниқлаш айбдор шахсининг ўзига хос жиҳатларини, унинг интилишлари ва мақсадларини аниқлашга имкон беради. Жиноят мотивларини билмай туриб, жиноят сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини кўриш,

¹ Уголовное право России. Части Общая и особенная: учебник, - 5-е изд. / Под ред. М. П. Журавлев, А. В. Наумов. – М., 2004. – С. 87.

² Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть / Под общ.ред. А.А.Палван-Заде. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – С. 174.; Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004. – Б. 161-163.; Очилов Х.Р. Саволлар ва жавоблар (умумий қисм). Ўқув қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 33.

³ Викторов В. А. Цель и мотив в тяжких преступлениях. – М.:1963. – С. 15.; В.Н.Волков Юридическая психология. Учебник. М.:2009.

судланувчининг ҳаракатларини тўғри баҳолаш, унга адолатли жазо тайинлаш анча қийин, баъзан эса, умуман мумкин бўлмай қолади. Мотив ва мақсадларни аниқлаш қийноқ содир этишда айбдор шахснинг қасд хусусияти ва мазмунини чуқурроқ аниқлашга ёрдам беради. М.Х. Рустамбоев жиноятнинг мотив ва мақсадига таъриф бериб: “Мотивлар инсонни ҳаракатга ундайди, унинг йўналиши, пировард натижасини эса, мақсад белгилайди, – деб ёзади. – Мақсадни белгилаш инсон ҳаракатларининг энг онгли жараёнидир. Мақсаднинг танланиши охир-оқибатда у ёки бу мотивлар билан боғлиқ бўлади”¹. Мотив онда акс этиб, фақат аниқ ҳаракатларгагина ундамай, балки мақсаднинг шаклланишига ҳам ёрдам беради. Мотив, умуман, хулқ-атвор, ҳаракат манбаи ҳисобланади.

Бирок, жиноят таркибининг субъектив томонига бундай ёндашувга нисбатан А.И. Рапог танқидий нуқтаи назар билан ёндашган. У шахснинг руҳий ҳолатини жиноят таркибининг субъектив томони белгилари қаторига киритади².

ЖКнинг 20-моддасига мувофиқ, ЖКда назарда тутилган ижтимоий хавfli қилмишни қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этган шахс жиноят содир этилишида айбдор деб топилиши мумкин. ЖКнинг бу моддаси ва шу бобдаги бошқа нормалар ўрганилаётган жиноят таркиби субъектив томонининг элементи сифатида “айб”нинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди.

Таҳлил қилинаётган жиноятнинг субъектив томони айбнинг тўғри қасд шакли билан тавсифланади. Қийноқни қўллаётган айбдор ўз ҳаракатларининг ҳуқуққа хилофлигини ва қўллаётган усулларининг хавfliлик хусусиятини англайди ва бундай ҳаракатларни содир этишни хоҳлайди.

¹ *Рустамбаев М. Х.* Ответственность за преступления против здоровья по законодательству Республики Узбекистан. – Нукус: 1992. – С. 64.

² *Рапог А. И.* Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб, 2003. – С. 59-61.

Бу борада бир қатор муаллифлар мазкур жиноятнинг фақатгина қасдан содир этилишини таъкидлайдилар¹. Биз ҳам мазкур фикрларга қўшилаемиз. Чунки, мазкур жиноятда қасд шаклидаги айбнинг интеллектуал томонига хос зарурий белгиларидан бири – шахс ўз ҳаракатларининг ижтимоий-хавфли хусусиятини англайди.

Қонун чиқарувчи ушбу жиноятнинг субъектив томонининг зарурий белгиси сифатида, бирон-бир ахборот, жиноят содир этганлигига иқрорлик кўрсатувини олиш, уларни содир этган қилмиши учун ўзбошимчалик билан жазолаш ёхуд бирор-бир ҳаракатни содир этишга мажбурлаш мақсадини назарда тутати.

Г.Ю. Гладких қийноққа солишни маълум мақсад билан қийноққа солинаётганга таъсир кўрсатишнинг ўзига хос зўрлик қўлланиладиган усули сифатида таърифлайди².

¹ Х.А. Каримов Қийноқнинг жиноят ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари. Монография/масъул муҳаррир: ю.ф.д. Б.Х.Пўлатов. Т.: “SHARQ” 2011. 108.б.; Гулямов З.Х.Проблемы борьбы с преступлениями против правосудия: Теория и практика дис. д.ю.н. Т.: 2003.; Абдурасулова Қ.Р., Сафаров Ж.И. Қийноқ: миллий ва халқаро ҳуқуқий жиҳатлари Т.: ТДҶОИ, 2008. 35.Б; Ш.Мирзаев, Д.Фозилов Қийноққа солиш жиноятининг ҳозирги ҳолати ва тарихига назар\ Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўлланганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДҶОИ нашриёти, 2009); А.М. Маматқулов. Қийноққа солганлик против жиний жавобгарлик асослари\ Қийноққа солиш, бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўлланганлик учун жавобгарлик. Илмий-амалий конференция материаллари. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари, 2010 йил 15 февраль. Лобановой Л.В. (Преступления против правосудия: проблемы классификации посягательств, регламентации и дифференциации ответственности: Дис. ...д-ра юрид. наук. Казань, 2000) и кандидатской диссертациях Борисенкова Н.В. (Уголовно-правовая оценка жестокости: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2005), Гаранниной М.А. (Системы преступлений против правосудия (формирование и развитие): Дис. ...канд. юрид. наук. М., 1995); Гладких Г.Ю. (Уголовная ответственность за пытки в РФ: Дис. ...канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2004); Лосицкой Л.К. (Международно-правовое сотрудничество в сфере борьбы с пытками и жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство обращением и наказанием: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2003); Федорова А.В. (Понятие и классификация преступлений против правосудия: Дис. ...канд. юрид. наук. М., 2004). Alexander Zahar and Goran Sluiter, International Criminal Law: A Critical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2007, XLVIII +530 pp.; Alexander Zahar and Goran Sluiter, International Criminal Law: A Critical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2007,

² Гладких Г.Ю. Уголовная ответственность за пытки в РФ: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2004. С.13-14.

Р.С. Чобаняннинг қайд этишича, қийноққа солиш жинояти тўғри қасд билан тавсифланади. Айбдор ўз ҳаракатлари билан жабрланувчига жисмоний ёки руҳий азоб бераётганлигини онгли равишда тушунади ва уларни амалга оширишни хоҳлайди. Тўғри қасднинг интеллектуал ва руҳий мазмуни жиҳатидан қийнаш билан ўхшаш жиҳатлари мавжуд бўлса-да, қийноққа солиш махсус мақсадлари билан фарқланади. Қийнашда жабрланувчига жисмоний ёки руҳий азоблар етказиш махсус мақсад бўлса, қийноққа солишда турли мақсадлар қўзланиши мумкин. Ушбу мақсад инсон хоҳишига зид бўлган кўрсатма беришга мажбурлашдан, шунингдек, жазолашдан ва бошқа мақсадлардан иборат бўлиши мумкин¹.

М.Ҳ. Рустамбоевнинг фикрича, шарҳланаётган жиноят тўғри қасд ва субъектив томоннинг зарурий белгиси ҳисобланган махсус мақсаднинг мавжудлиги билан тавсифланади. Бунда шуни назарда тутиш керакки, қонун томонидан жиноятни содир этиш мақсади муқобил тартибда аниқланади. Яъни, ҳаракатни ЖК 235-моддаси бўйича жиноят деб тан олиш учун субъект қуйидаги мақсадларга эришишга ҳаракат қилиши лозим:

а) бирор-бир ахборот олиш;

б) жиноят содир этганликка иқрор бўлиш;

в) жабрланувчини муайян ҳаракатларни содир этишга мажбурлаш.

Қилмишнинг мотив ва мақсади жиноятни квалификация қилишга таъсир этмайди, лекин жазонинг индивидуаллаштирилишида инобатга олиниши мумкин. Қоида тариқасида, ғаразгўйлик, моддий манфаатдорлик, мансаб,

¹ Бу борада адабиётларда қайд этилган қийнашда жисмоний ёки руҳий азоблар етказиш бошқа мақсадларга эришиш йўлида оралик мақсадлар бўлиши фикрига қўшилмаймиз (масалан: Уголовное право. Общая и Особенная части / под общ. ред. М.П. Журавлева и С.И. Никулина. М., 2004. С. 350. (авторы К.Л.Акаев, С.И.Никулин).

нотўғри тушунилган адолат ҳисси, ўзини намоён қилишга интилиш ва бошқалар мотив бўлиши мумкин¹.

Демак, Қийноққа солишни содир этиш мақсадига субъектив томоннинг тавсифловчи муқаррар белгиси сифатида қаралиши лозим.

БМТ томонидан 1975 йил 9 декабрда қабул қилинган Барча шахсларни қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларидан ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларация²нинг 1-моддасида қийноқ қўйидаги мақсадда содир этилади, дейилади:

1) ахборот ёки иқрорлик кўрсатувлари олиш;

2) қийноққа солинаётган шахс (Конвенцияда мустаҳкамланган қоидага мувофиқ – “ёки учинчи шахс”) содир этган ёки содир этганликда гумон қилинаётган ҳаракатлар учун уни жазолаш;

3) уни ёки учинчи шахсни кўрқитиш.

“Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг ўта шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция”да, қийноққа солиш мақсадларига доир юқорида қайд этилгандан ташқари, мажбурлаш ҳамда муайян тоифадаги шахсларнинг ҳуқуқларини чеклаш ёки уларни ҳуқуқлардан маҳрум этиш, бир сўз билан айтганда – ҳар қандай тусдаги камситиш мустаҳкамланган.

Шундан келиб чиқиб, қийноққа солишнинг икки хил жиҳатини кўрсатиш мумкин:

а) инсонийликка зид муносабат тури (мақсади – ахборот ёки маълумотлар олиш, кўрқитиш ёки мажбурлаш ва бошқ.);

б) ғайриинсоний жазо тури.

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. VI том. Махсус қисм. Иқтисодийёт соҳасидаги жиноятлар. Экология соҳасидаги жиноятлар. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар. Дарслик. Т.: “ILM ZIYO” 2011. Б. 377.

² Справочно-правовая система “Консультант Плюс”.

Қийноқни содир этиш мақсади турлича бўлиши мумкин. Жумладан, жиноятни тез очиш, шахсни камситиш, ва хоказо. Гарчи, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходими жиноятни очиш мақсадида қийноқни қўллайдиган бўлса ҳам, бу унинг хатти-ҳаракатини оқламайди ва қилмиш жиний жавобгарликни келтириб чиқаради.

Қийноққа солишнинг мотивлари турли хил бўлиши мумкин (шахсий, ёмон муносабатлар, ўч олиш, рашк, ҳасад, душманлик, нафрат, шафқатсизлик) ҳамда жазо тайинлашда инobatга олиниши лозим.

Шуни таъкидлаш лозимки, қийноққа солишнинг мотиви ва мақсади уни “оддий” зўрликдан ажратувчи белгиси бўлиши мумкин, масалан, шахсга бундай таъсир кўрсатиш кўрсатма олиш ёки ижтимоий, диний, миллий ва бошқа душманлик, нафрат мотивлари асосида амалга оширилса. Масалан, “Қийноққа солиш” атамаси маълум мақсадни (хоҳ у маълумотларни олиш ёки айбни бўйнига олиш, дискриминация, шунингдек, жазони ижро этиш бўлсин) кўзлаган инсонийликка зид муомалани таърифлаш учун қўланилади. Шу жиҳати билан қийноққа солиш оддий қийнашдан ёки “оддий” зўрликдан ажратувчи белги ҳисобланади.

Шуни айтиш лозимки, қонунни қўлловчининг жиний жавобгарлиги нафақат муайян кўрсатувларни беришга мажбурлаш кўринишида, балки кўрсатувларни бермасликка мажбурлашда ҳам ифодаланиши мумкин. Шу боис, қонунга хилоф мажбурлаш остида қўйидаги ҳаракатлар тушунилиши керак:

1. Гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчини кўрсатма беришга мажбурлаш;
2. Гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчини кўрсатма беришдан воз кечишга мажбурлаш;
3. Экспертни хулоса беришга мажбурлаш ёки хулоса беришдан воз кечишга мажбурлаш;

4. Таржимонни таржима қилишга мажбурлаш ёки таржима қилишдан воз кечишга мажбурлаш;

5. Мутахассисни тергов ҳаракатида иштирок этишга мажбурлаш ёки тергов ҳаракатида иштирок этишдан воз кечишга мажбурлаш.

Мазкур жиноятни содир этишнинг усулларидан бири бўлган таҳдид рухий тажовуз қилиш тури сифатида тан олиниб, жиноят процесси иштирокчиларини қўрқитиб, уларга нисбатан қонунга хилоф хатти-ҳаракатларини амалга оширишда ифодаланиб, ўз навбатида, уларни ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан воз кечган ҳолда ўзи истамаган кўрсатувларни беришга мажбурлашдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидагича ҳулоса қилишимиз мумкин:

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддасига қийноқнинг жабрланувчилари доираси ҳар қандай шахс бўлиши мумкинлиги мазмунидаги ўзгартиш киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки, Қийноққа қарши Конвенциянинг 1-моддасида жабрланувчилар ҳар қандай шахс бўлиши мумкинлиги кўрсатилган.

2. Қийноқ одатда шахс озодлиги чекланганда уни қўллаш имконияти кенгайиши мумкин, бундай ҳолатда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиши имконияти чеклангандан келиб Жиноят кодексининг 235-моддасидаги **“жазони ижро этиш муассасаларининг”** сўзи ўрнига **“шахснинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ жазони ижро этиш муассасаси”** деб ўзгартиришни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

III боб. ҚИЙНОҚНИНГ КВАЛИФИКАЦИЯВИЙ БЕЛГИЛАРИ ҲАМДА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИДА ҚИЙНОҚ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК БЕЛГИЛАНГАН НОРМАЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

3.1. Қийноқнинг квалификациявий (жавобгарликни оғирлаштирувчи) белгилари ҳамда жавобгарлик белгиланган қонун нормаларини такомиллаштириш масалалари

Жиноий жавобгарликни дифференциация қилишнинг воситаларидан бири бу жазога сазоворлик доирасида жиноятларни квалификация¹ қилишни шакллантирувчи квалификациявий белгиларни аниқлаш ҳисобланади. Жавобгарликни дифференциация қилиш орқали қонунчиликда муайян турдаги шарт-шароитларни инобатга олган ҳолда “содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жазо чораси (тури ва миқдори)ни аниқлашнинг мақбул ҳолатини яратиш”дан иборатдир².

Жавобгарликнинг дифференциацияси учун жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва айбдорнинг шахси асос бўлади³.

Қийноқ учун жиноий жавобгарликнинг таҳлили мазкур жиноятни квалификация қилишда юзага келган баҳсли масалалар ўрганилиши ва ҳал қилиниши зарурлигидан далолат беради. Одил судловни амалга ошириш учун

¹ Квалификация – лотинча *qualificatio*, “*qualis*” – “сифат, қанақа сифатда” ва “*facere*” – “бажармоқ” сўзлари бирикишидан келиб чиққан бўлиб, бу сўзнинг этимологиясидан кўриниб турибдики, муайян объектнинг сифат кўрсаткичини аниқлаш малака, касб, ихтисос, маҳорат маъноларини англатади. Батафсилроқ қаранг: Ўзбекистон юридик энциклопедияси. / Муаллифлар жамоаси. – Т: Адолат, 2010. – Б. 244.

² Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 62.

³ Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности, 2-е изд. Теория и законодательная практика. – М., 2000. – С. 56.

муайян жиноятни жиноят-ҳуқуқий норманинг мазмунига ва жиноят содир этилишининг ҳақиқий ҳолатларига мувофиқ равишда тўғри квалификация қилиш талаб этилади. Шу нуқтаи назардан қилмишни тўғри квалификация қилиш қийноққа доир жиноят ишлари бўйича одил судловнинг қонунга мос амалга оширилишининг кафолатларидан бири ҳисобланади. Қилмиш тўғри квалификация қилинган тақдирдагина, жиноят иши бўйича суд чиқарган ҳукм содир этилган жиноятга ва маҳкумнинг шахсига давлат номидан берилган баҳони ифодаловчи ҳукм қонуний бўлиши мумкин.

Кўриб чиқиладиган Ўзбекистон Республикаси ЖК 235-моддасининг 2-қисми ушбу жиноятнинг квалификация қилинган турларини содир этганлик учун жавобгарликни назарда тутди.

Квалификация қилиш белгилари сифатида қуйидагилар намоён бўлади:

- а) ҳаёт ёки соғлиқ учун хавfli бўлган зўрликни қўллаган ҳолда ёки шундай зўрликни қўллаш таҳдиди билан;
- б) миллий, ирқий, диний ёки ижтимоий камситиш замирига асосланган ҳар қандай сабаб бўйича;
- в) бир гуруҳ шахслар томонидан;
- г) такроран;
- д) вояга етмаган шахсга ёки ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан содир этилганда.

Ҳаёт учун хавfli бўлган зўрлик¹ ишлатиш деганда унинг ишлатилиши жабрланувчининг ҳаёти учун аниқ

¹ Жиноят ҳуқуқида жисмоний зўрлик дейилганида, тана тўқималарининг анатомик яхлитлигига путур етказиш ёки путур етказмаган ҳолда жабрланувчининг ҳаёти ёки соғлиғига тажовуз қилиш, шунингдек унинг эркинлигини чеклаш ёки уни эркинлигидан маҳрум этиш тушунилади. Жисмоний зўрлик ҳар қандай ташқи муҳит омилларининг инсон организмга таъсир этиши орқали амалга оширилади. Жабрланувчининг ўлими, соғлиғига зиён етказиш ёки эркинлигининг ўзига зиён етказишга қаршилик кўрсатиш ёхуд бунга йўл қўймаслик имкониятидан маҳрум қиладиган даражада эркинлигини чеклаш жисмоний зўрлик натижаси бўлиши мумкин. Бундай зўрлик айбдорнинг мускули кучидан, қурооллардан, бошқа нарсалардан, ҳайвонлардан (итлар ва бошқа воситалардан) фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Зўрлик тушунчасига 1 бобда таъриф берилган.

бўлган хавфни вужудга келтирувчи ҳолат (масалан, жабрланувчини бўғиш, бошини сув остида ушлаб туриш ва ҳ.к.) тушунилади.

Соғлиқ учун хавфли бўлган зўрлик ишлатиш деганда, жабрланувчига соғлиғининг бузилишига сабаб бўлган тан жароҳати етказиш ёки шундай тан жароҳатини етказиш хавфини туғдирувчи ҳаракатлар (чаккага, қуёш ўрилмасига уриш ва б.) тушунилади¹.

Ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли зўрликни қўллаш ёки шундай зўрликни қўллаш таҳдиди деганда, боғлаш, уриш-дўппослаш, жабрланувчининг соғлиғига енгил ёки ўртача оғир шикаст етказиш, шунингдек, жабрланувчининг соғлиғига зиён етказмаган бўлса-да, бироқ қўлланилган пайтда бундай зиён етказишга реал имконият туғдирган зўрликкача бўлган ҳар қандай жисмоний куч ишлатиш ёки руҳий зўрлик ишлатиш тушунилади.

ЖК 235-моддаси 1-қисмида қонунга ҳилоф руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатиш ҳақида сўз юритилади. Яъни, бу ўринда баданга етказилган шикаст тури ҳақида баён этилмаган. Жабрланувчига мазкур жиноят натижасида енгил шикаст етказилган ҳолатда қилмиш жиноятлар жами бўйича квалификация қилинмайди. Бунда, ЖК 235-моддаси 1-қисми билан квалификация қилишнинг ўзи етарли ҳисобланади².

Шунингдек, мазкур жиноят натижасида баданга оғир шикаст етказилганда қилмиш ЖК 235-моддаси 3-қисми

¹ ЎзР. Олий судининг 1999 йил 30 апрелдаги 6-сонли 2002 йил 14 июндаги 10-сонли қарорига асосан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) “Ўзгалар мулкани ўғирлик, талончилик ва босқинчилик билан талон-торож қилиш жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Пленум қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленум қарорлари тўплами (1996-2006) Т.: “Адолат” 2006. 1-жилд. Б.222.

² Ғ.А. Абдумажидов, Х.А. Каримов. Қийноққа оид жиноят ишлари бўйича суд тиббий экспертнинг хулосаси // XXI аср криминалистика: эришилган ютуқлар ва келажақ истиқболлари (илмий-амалий конференция материаллари тўплами)- Т.: ТДЮИ, нашриёти, 2012. Б.54-59.; Х.А.Каримов Қийноқнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари. Монография/ масъул муҳаррир: ю.ф.д. Б.Х.Пўлатов. Т.: “SHARQ” 2011. Б. 108.

билан, баданга ўртача оғир шикаст етказилгани эса, ЖК 105-моддаси ҳамда ЖК 235-моддаси тегишли қисми билан жиноятлар жами сифатида квалификация қилинади.

Масалан, фуқаро Ш., Р., И. ва Бухоро шаҳар ИИБ уюшган жиноятчиликка қарши курашиш бўлими тезкор вакили К. бир гуруҳ бўлиб, 06.01.2008 йилда Бухоро шаҳар автобекати рўпарасидаги “Бухоро-Қашқадарё” йўналиши бўйича қатновчи автомашиналар турар жойида фуқаро Х.ни уриб, унга тан жароҳати етказдилар.

Мазкур ҳолат юзасидан Бухоро шаҳар ИИБ тергов бўлими томонидан ЖК 105-моддаси 2-қисми “и” банди билан жиноят иши кўзғатилган. Дастлабки тергов натижасига кўра, 27.05.2008 йилда Бухоро шаҳар ИИБ УЖҚҚБ тезкор вакили К.га нисбатан ЖК 206-моддаси 2-қисми “в” банди, 105-моддаси 2-қисми “г” банди ва 235-моддаси 2-қисми “а” банди билан айб эълон қилиниб, жиноят иши 29.05.2008 йилда айблов хулосаси билан судга юборилган. Жиноят ишлари бўйича Бухоро шаҳар судининг ҳукми билан К.га 3 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган.¹

Ўзбекистон Республикаси ЖК 235-моддаси 3-қисмида эса ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлар баданга оғир шикаст етказилишига ёхуд бошқа оғир оқибатларга олиб келганлиги учун жавобгарлик белгиланган. Қийноққа солиш натижасида баданга ўртача шикаст етказилган ҳолларда эса, қилмишни қандай квалификация қилиш лозимлиги мунозаралидир. Бизнингча, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 235-моддаси 2-қисмида баданга ўртача оғир шикаст етказилиши оғирлаштирувчи ҳолат сифатида алоҳида кўсатилиши лозим.

¹ О.Набиев. Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик. “Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жавобгарлик”. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДЮИ, 2009, 178-179-б.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси ЖК 235-моддаси 2-қисми “а” бандини **“баданга ўртача оғир шикаст етказиш”** учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида алоҳида норма қилиб киритишни таклиф қиламиз.

Зўрлик қўллаш таҳдиди қуйидаги аломатларга эга бўлиши керак: биринчидан, унда ўз мазмунига кўра одамнинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавfli бўлган жисмоний зўрлик ишлатилган бўлиши; иккинчидан, таҳдид жабрланувчига кўрсатадиган таъсир кучи нуқтаи назаридан аҳамиятига кўра жисмоний зўрликка тенг, яъни реал бўлиши, ўзида дарҳол жисмоний зўрлик ишлатишнинг ҳақиқий хавфини ифода этиши керак; учинчидан, таҳдид аниқ бўлиши, яъни келгусида эмас, балки, ҳужум қилиш пайтида хавф солиши; тўртинчидан, жабрланувчида реал хавф тўғрисида тасаввур ҳосил қиладиган даражада аниқ катъий баён этилган бўлиши керак.

В.В. Ераксин таъбири билан айтганда, таҳдиднинг ҳақиқийлиги тўғрисидаги масаланинг моҳияти шундаки, энг аввало, ушбу таҳдиднинг жабрланувчи томонидан субъектив қабул қилиниши жиҳатидан ҳал этилиши керак, яъни жабрланувчининг нуқтаи назаридан жадал суръатда ижро этилиши мумкин бўлган таҳдид ҳақиқий таҳдид, деб эътироф этилиши керак. Бунда айбдор жабрланувчи таҳдидни реал таҳдид сифатида қабул қилаётганлигини англаши зарур¹.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳаёт ёки соғлиқ учун хавfli бўлган зўрлик қўллаш ёки шундай зўрлик қўллаш таҳдиди деганда, боғлаш, уриш – дўппослаш, жабрланувчининг соғлиғига енгил шикаст етказиш, шунингдек, жабрланувчининг соғлиғига зиён етказилмаган бўлса-да, бироқ қўлланган пайтда бундай

¹ Ераксин В.В. Ответственность за грабеж. –М.: “Юридическая литература”, 1972. С.51-52.

зиён етказишга реал имконият туғдирган зўрликкача бўлган ҳар қандай жисмоний куч ишлатиш ёки рухий зўрлик ишлатиш тушунилади.

2011 йилнинг 29 сентябрида “**Жинойят ишини юриштиш чоғида қамокда сақлаш тўғрисида**”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида “Ушлаб турилганлар ва қамокқа олинганларни жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеига кўра камситишга йўл қўйилмайди”, деб белгиланган.

Миллий¹, ирқий², диний³ ёки ижтимоий⁴ камситиш замирига асосланган ҳар қандай сабаб бўйича, яъни бошқа миллатга, ирққа мансуб шахсга, унинг турмуш тарзига, маданиятига, урф-одатларига, оила тутумига нисбатан ғайирлик ёки нафрат туйғулари билан ёхуд миллатлараро, ирқлараро адоват ёки нифоқ солиш бўйича содир этилган қилмиш жинояти Жиноят кодекси 235-моддаси иккинчи қисмининг «б» банди билан квалификация қилиниши керак.

ЖК 235-моддаси 2-қисми “в” бандида бир гуруҳ шахслар томонидан содир этиш белгисига кўра квалификация

¹ **Изоҳ:** миллат-(арабча-халқ; дин; мазҳаб) кишиларнинг ягона тилда сўзлашиши, яхлит ҳудудда истиқомат қилиши, муштарак иқтисодий ҳаёт кечириши, умумий маданият ва руҳиятга эга бўлиши асосида тарихан ташкил топган барқарор бирлиги. Миллий (арабча-халқона, миллатга тегишли; диний) бирор миллатнинг, халқнинг ўзига хос бўлган, унинг хусусиятларини ифодаловчи // Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008., Б.593.

² **Изоҳ:** ирқ (арабча- қон томирлари; илдиз; зот; насл) кишиларнинг кўз, соч ва тери ранги, юз- бош тузилиши ва б. наслий белгилари бир хил бўлган, тарихан шаклланган ҳар бир гуруҳ. Ирқий – (арабча – ирққа оид, тегишли) ирққа хос; ирққа оид ирқий белгилар.// Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008., Б.227-228.

³ **Изоҳ:** дин (арабча-эътиқод, ишонч) илоҳий кучга, ҳудода ишонишга асосланган дунёқараш, тасаввур урф-одат ва маросимлар мажмуи. Диний – динга оид, динга алоқадор бўлган, динга, руҳониятга тегишли.// Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 1-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008., Б.621-623.

⁴ **Изоҳ:** этник (юнонча – ethnikos – қабилага, халққа алоқадор) келиб чиқиши жиҳатидан бирор халққа оид, мансуб, хос бўлган.// Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008., Б.61.

қилишда судлар шуни инобатга олишлари зарурки, бир гуруҳ шахслар томонидан жиноят содир этишни муайян ишга алоқадорлигидан қатъи назар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг камида икки нафар ходими жиноятнинг бажарувчиси бўлиши керак.

ЖК 235-моддасининг 2-қисми “г” бандида жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида қилмишнинг такроран содир этилиши кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-моддаси 1-қисмига биноан, ушбу кодекс Махсус қисмининг айнан бир моддасида, қисмида, кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш деб топилади, жиноятга суиқасд қилиш ҳам, шунингдек, иштирокчиликда жиноят содир этиш ҳам такроран жиноят содир этиш деб топилади¹.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-моддаси, 3-қисмида «Умумий қасд билан қамраб олинган ва ягона мақсадга йўналтирилган бир жиноят таркибини ташкил қилувчи бир-бирига ўхшаш бир неча жиноий қилмишлардан иборат бўлган давомли жиноят такроран содир этилган деб топилмайди», дейилади. Ушбу модданинг 4-қисмида эса, «Вазифаларни узоқ вақт мобайнида бажармасликдан иборат бўлиб, бир жиноятнинг узлуксиз таркибини

¹ **Изоҳ:** Қасддан такроран ёки илгари содир этилган жиноят учун судлангандан сўнг қасддан янги жиноят содир этилиши, агар биринчи жиноят учун жиноий жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетган, судланганлик белгиланган тартибда тугалланган ёки олиб ташланган ёхуд шахс муқаддам содир этган жиноий хатти-ҳаракат учун қонунда жавобгарлик бекор қилинган бўлса, шунингдек, ЖК 65, 66, 66¹, 68, 69, 70, 71, 76-моддаларига биноан шахс илгари содир этган жинояти учун жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод этилган бўлса, жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилиши мумкин эмас. // Ўз Рес Олий судининг Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги 1-сонли қарори; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2010 йил 14 майдаги 7-сонли қарорига асосан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) Қарори.

ташқил қилган (узоққа чўзилган) жиноят такроран содир этилган деб топилмайди», – дейилади.

ЖК 235-моддаси “д” бандида оғирлаштирувчи белги сифатида “вояга етмаган шахсга ёки хомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан” қийноққа солиш назарда тутилган.

Маълумки, вояга етмаган¹ шахсга нисбатан содир қилинган (ЎЗР ЖК 235-моддаси иккинчи қисмининг “д” банди) қийноққа солишнинг квалификациявий белгиларини вояга етмаган жабрланувчи томонидан қийноққа солиш жиноятини содир қилаётган айбдорга нисбатан қаршилик кўрсатишнинг қийинлиги ёки имконсизлиги фактида намоён бўладиган ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлади.

Айбдор жабрланувчининг вояга етмаганлигини билганлигини тасдиқловчи аниқ факт бўлмаган тақдирда, ташқи белгилар, масалан, жабрланувчининг ташқи кўриниши айбдорнинг жабрланувчи вояга етмаганлигини билганлигидан гувоҳлик бериши мумкин.

Ю.Е. Пудовочкин айбдорнинг жабрланувчининг ёшига нисбатан “виждонли адашиши” содир қилинган қийнаш-

¹ **Изоҳ:** Вояга етмаган (лот. *impubes, pupillus*; инг. *minor*) - Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида 18 ёшга тўлмаган шахс.// Ўзбекистон юридик энциклопедияси. / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Адолат, 2010. – Б. 87.; Юридик энциклопедия / У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 77. Ушбу тушунча ҳуқуқнинг турли соҳаларида 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахсларга нисбатан қўлланилади. Фуқаролик ҳуқуқи ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганларни ва ўн тўрт ёшга тўлмаган вояга етмаганларни ажратади. Улар тўла муомала лаёқатига эга эмас. Эмансипация қилинган 16 ёшга тўлган вояга етмаган тўла муомалага лаёқатли ҳисобланади. ЎЗР Мехнат кодексининг 77-моддасига мувофиқ, ишга қабул қилишга ўн олти ёшдан йўл қўйилади. Ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасининг ёки улар ўрнини босувчи шахсларнинг ёзма равишдаги розилиги билан ишга қабул қилиниши мумкин. ЎЗР ЖКнинг 17-моддасига асосан, жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган, ақли расо жисмоний шахслар жавобгарликка тортиладилар. Бизнинг фикримизча, қонунчилигимиздаги бундай “вояга етмаган” тушунчасидаги номуаносиблик мақсадга мувофиқ эмас. Жиноят қонунининг аниқ шарҳланишини таъминлаш жоиз, яъни унга кўра биз томонимиздан ўрганилаётган жиноятга нисбатан вояга етмаган деганда тузилганидан эътиборан муайян ёшга тўлмаган шахс, яъни ўн саккиз ёшга тўлмаган шахс кўзда тутилиши лозим.

нинг ушбу квалификация белгисини, яъни вояга етмаган шахсга нисбатан содир қилинган қийноқни истисно қилишини таъкидлайди¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 56-моддаси 1-қисм «а» банди ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан қилинган тажовузни жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида кўрсатган, шу билан бирга, ЖКнинг 235-моддаси 2-қисми, «д» бандида ҳам бундай ҳолатни ало-ҳида оғирлаштирувчи ҳолат сифатида кўрсатган.

Чунки айбдорнинг ижтимоий хавфли тажовузи натижасида наинки аёлнинг соғлиғи, балки яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳомиланинг ҳаёти ёки соғлиғи ҳам хавф остига солинади. ЖКнинг 235-моддаси 2-қисми «д» банди билан жавобгарликка тортишнинг зарурий белгиси этиб, жабрланувчининг ҳомиладор эканлигини айбдор ижтимоий хавфли тажовузни содир этгунга қадар билган бўлиши керак.

Бу тўғрида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 27 июндаги “Баданга қасддан шикаст етказишга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорида қилмишни ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёл баданига қасддан етказилган оғир шикаст сифатида квалификация қилиш учун (ЖК 104-моддаси иккинчи қисмининг “а” банди) аёлни ҳомиладор эканлиги унинг баданига шикаст етказилгунга қадар айбдорга маълум бўлганлиги² қайд этилганлигидан келиб чиқиб, мазкур талабни ЖК 235-моддасига ҳам татбиқ этса бўлади.

¹ Пудовочкин Ю.Е. Уголовно-правовая борьба с вовлечением несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий: проблемы квалификации и профилактики. – Ставрополь, 2000. – С. 14-15.

² **Изоҳ:** Аёлнинг ҳомиладорлиги айбдорга ҳар хил йўллар билан маълум бўлиши мумкин, яъни ташки қиёфасидан, олдиндан таниш бўлганлигидан, жабрланувчининг ўзидан ва бошқа шу каби ҳолатлар. Жабрланувчининг ўзи ёлгондан тажовузчига мен ҳомиладорман, деган бўлса, аммо тажовузчи бунинг ёлгонлигини билмаган ҳолда жабрланувчини қийноққа солган бўлса, тажовузчининг бундай ҳаракатини қандай квалификация қилиш тўғрисида Олий суд Пленум қарорида тушунтириш берилмаган. Бу эса, амалиётда жиноятни турлича квалификация қилишга олиб келади. // П.Бакунов Қасддан баданга оғир шикаст етказиш жинояти. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. –Б. 22-23.; А.Кодиров. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар Т.:Адолат, 1998.-Б.39-44.

Қилмишни ЖК 235-моддасининг иккинчи қисми “д” бан-ди билан квалификация қилиш учун ҳомиланинг тушган, тушмаганлиги аҳамиятга эга эмас. Бизнинг назаримизда ҳомиланинг тушиши 235-модданинг учинчи қисми билан квалификация қилиниши керак.

Агар айбдор жабрланувчига тажовуз этгунга қадар ҳомиладор эканлигини билмаса, билиши ҳам мумкин бўлмаса ҳамда тахмин этмаган бўлса, бундай ҳолат оқибатга қараб квалификация қилиниши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 56-моддасининг 1-қисми “а” бандида ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан жиноят содир қилиш жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган бўлсада, бундай ҳолат ЖКнинг Махсус қисми нормасида қилмишнинг зарурий белгиси сифатида жиноят таркиби доирасига киритилган бўлса, суд бундай жиноят учун жазо тайинлашда ЖКнинг 56-моддаси қоидаларига мурожаат қилмай, Махсус қисм нормасининг санкцияси доирасида жазо тайинланаверади. Чунки, қонун чиқарувчи орган мазкур нормани ишлаб чиқишда ишнинг барча ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда санкция қисмини белгилаб қўйган ва алоҳида ҳуқуқий нормада жавобгарликни белгилаб, мазкур жиноятнинг мураккаб тури сифатида кўрсатган.

Жиноят кодекси 235-моддаси учинчи қимига мувофиқ, ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳаракатлар натижасида баданга оғир шикаст етказилиши ёхуд бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлиши мазкур жиноятнинг алоҳида оғирлаштирувчи белгилари сифатида назарда тutilади.

“Баданга шикаст етказиш деганда, инсон органлари ёки организми тўқималари анатомик тўқислиги ёки улар физиологик функциясининг ташқи таъсир оқибатида бузилиши тушунилмоғи лозим”¹. П.Бакуновнинг фикрича,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Баданга қасддан шикаст етказишга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 2007 йил 27 июндаги 6-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2007 йил, 3-сон. – Б. 3.

“Баданга шикаст етказиш деб – инсон танасининг бирон-бир аъзосига муайян даражада тан жароҳати етказишни тушунмоқ лозим. Яъни, етказилган тан жароҳати натижасида шахснинг соғлиғи йўқолиши ёки аъзоларининг йўқолиши ёхуд аъзолари сақланиб қолса-да, уларнинг ўз фаолиятини йўқотиши ёки баданнинг анатомик бутунлигининг бузилишига ёхуд меҳнат қобилиятининг маълум даражада йўқотиши ҳоллари ёки ҳомиланинг тушишини тушуниш керак”¹.

Жиноят ҳуқуқи ва суд тиббиёти фанлари томонидан баданга етказиладиган шикастнинг оғирлик даражасини аниқлаш мезонлари ишлаб чиқилган. Улар жумласига:

- 1) шикастнинг ҳаёт учун хавфлилиги;
- 2) соғлиққа етказиладиган ҳақиқий зиён;
- 3) меҳнат қобилиятини йўқотиш даражаси;
- 4) эстетик мезонлар киради².

Жабрланувчининг ҳаёти учун хавfli бўлган шикаст етказиш деганда жабрланувчига шикаст етказиш пайтида унинг ҳаётининг реал хавф остида қолиши тушунилади. Жабрланувчининг касалхонада даволаниб тузалиб кетиши ҳаёт учун хавfli бўлган оғир шикаст етказиш деб ҳисоблашда эътиборга олинмайди. Етказилган шикастни ҳаёт учун хавfli эканлигини аниқлашда суд-тиббий экспертизаси ҳулосаси жуда катта аҳамиятга эга. Жиноят ишини суд мажлисида кўришда ҳам экспертиза ҳулосалари муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

«Баданга шикаст етказиш даражасини суд-тиббий экспертизаси орқали аниқлаш Қоидалари»нинг 8–10-моддаларида кўриш, сўзлаш, эшитиш қобилиятини йўқотиш,

¹ Бакунов П. Қасддан баданга оғир шикаст етказиш жинояти. Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: ю.ф.н., доц. М.Усмоналиев –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2010. – Б. 7.

² Батафсилроқ қаранг: Тан жароҳатларининг оғирлиги даражаси. Суд-тиббий аниқлаш қоидалари. / Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 21 октябрь 1992 йил № 551 сонли буйруғига 12-сонли илова (Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси, Олий суди, Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати билан келишилган).

тилни йўқотиш, қўл, оёқни йўқотиш, фарзанд кўриш қобилиятини йўқотиш баданга оғир даражада шикаст етказиш, деб қаралиши кераклиги кўрсатиб қўйилган¹.

-
- ¹ **1. Кўриш қобилиятини йўқотиш** Кўзнинг биттасини йўқотиш меҳнат қобилиятининг учдан бир қисмидан кўпроғини, яъни 35%нинг йўқотилишига сабаб бўлади ва баданга оғир даражада шикаст етказиш деб қаралади; **кўриш қобилиятининг йўқотиш** – иккала кўзнинг батамом кўрмай қолиши ёки кўриш қобилиятининг 2 метр ва ундан кам масофада бармоқ санарли даражада пасайган (кўриш ўткирлиги 0.04% ва паст)
- 2. Эшитиш қобилиятини йўқотиш** деганда даволаб бўлмайдиган даражада тамоман эшитиш қобилиятини йўқотиш ёки жабрланувчининг кулоқ супрасидан 3–5 см. масофадаги қаттиқ овозни ҳам эшита олмаслиги тушунилади. Бир кулоқдан эшитиш қобилиятини йўқотган жабрланувчи меҳнат қобилиятини учдан бир қисмидан камроғини, яъни 15 фоизини йўқотади ва етказилган жароҳатни ўртача оғир шикаст етказишга киритилади.;
- 3. Сўзлаш қобилиятини йўқотиш** деганда ўз фикрини атрофдагиларга тушунарли даражада ифода этиш қобилиятини йўқотиш тушунилади.
- 4. Аъзонинг ишдан чиқиши.** Бирон аъзонинг ишдан чиқиши ёки унинг фаолияти тамоман йўқолиши деганда қўл ёки оёқни киши танасидан ажратиб ташлаш ёки уларнинг функцияси тамоман йўқотилиши тушунилади.
- 5. Фарзанд кўриш қобилиятини йўқотиш.** Фарзанд кўриш қобилиятини йўқотиш ҳам баданга оғир шикаст етказиш ҳисобланади. Бундай функциянинг йўқотилиши оқибатида жабрланувчи жинсий алоқа қилиш ёки ҳомилалдор бўлиш ҳамда бола туғиш қобилиятини йўқотиб қўяди. Ташқи жинсий органларга ёки уларнинг ички органларига шикаст етказилиши оқибатида жабрланувчи фарзанд кўриш қобилиятини бутунлай йўқотиши мумкин.
- 6. Ҳомиланинг тушишига сабаб бўлган шикаст етказиш.** Баданга шикаст етказишнинг бир тури бўлиб, Жиноят кодексида кўрсатиб ўтилган ҳомиланинг тушишига сабаб бўлган ҳолат тушунилади.
- 7. Жабрланувчи баданининг тузалмайдиган даражада хунуклашиши.** Баданга оғир шикаст етказишнинг яна бир тури жабрланувчи баданининг тузалмайдиган даражада хунуклашишидир. Жабрланувчи баданининг тузалмайдиган даражада хунуклашиши деганда юз кўринишининг бадбашара бўлиб қолиши ва баданда тузалмайдиган доғларнинг ҳамда чандиқларнинг қолиши тушунилади.
- 8. Руҳий касалга чалиниш.** Баданга шикаст етказилиши оқибатида жабрланувчини руҳий касалликка чалиниб қолганлигини аниқлаш суд психиатрик экспертисасининг вазифаларига қиради. Лекин амалдаги қонунларда ва қоидаларда қандай руҳий касалликлар баданга оғир шикаст етказиш жиноятини ташкил этиши кўрсатиб берилмаган.
- 9. Жабрланувчи соғлиғининг бузилиши.** Умумий меҳнат қобилиятининг 33 % дан кам бўлмаган қисмининг доимий йўқолишига сабаб бўлса, баданга оғир шикаст етказиш деб кўрсатилган. // Батафсилроқ қаранг: Тан жароҳатларининг оғирлиги даражаси. Суд-тиббий аниқлаш қоидалари. / Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 21 октябрь 1992 йил № 551 сонли буйруғига 12 сонли илова (Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси, Олий суди, Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати билан келишилган).

Юқоридагиларга кўра, қийноқ натижасида баданга оғир шикаст етказиш деганда, инсон органлари ёки организми тўқималари анатомик тўқислиги ёки улар физиологик функциясининг ташқи таъсир оқибатида бузилиши тушунилмоғи лозим. Баданга оғир шикаст етқазилишига сабаб бўлган қийноқ учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 235-моддаси учинчи қисмида назарда тутилган ва қилмишни Жиноят кодексининг соғлиққа қарши жиноятлар тўғрисидаги моддалари бўйича қўшимча квалификация қилишни тақозо этмайди.

Инсонга нисбатан содир этилган зўрлик унга оғир жисмоний жароҳат ва руҳий изтироб етказди, кўпинча тузатиб бўлмас оғир оқибатларга олиб келиши ҳам мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига жиноятнинг оғир оқибатлари тушунчаси уч жиҳатдан кўрилади:

- жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида (Жиноят кодекси 56-моддасининг 1-қисми «з» банди);
- жиноят таркибининг зарурий элементи сифатида (Жиноят кодекси 235-моддасининг 3-қисми);

Қийноқ таркибида бўлганидек, оғир оқибатлар жиноятни квалификацияловчи белги деб тан олинади.

Амалдаги қонунчиликда қийноқ оғир оқибатларининг батафсил рўйхати назарда тутилмаган бўлиб, у ёки бу оқибатни оғир деб топиш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш суд ихтиёрига берилган.

Шунга кўра, аввало, жабрланувчининг организмида рўй берган қандай ўзгаришлар зўрлик оқибатлари деб ҳисобланишини ҳамда «оқибатлар» деганда қонунчиликда нима назарда тутилишини аниқлаб олиш зарур.

Таъкидлаш зарурки, «оғир оқибат» турлича тушунилиши мумкин бўлган квалификацияловчи категориядир. Бу эса, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатда уларнинг мавжудлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилишда жиддий қийинчилик туғдиради. В.Н. Кудрявцев: «...бахоловчи муло-

ҳазалар реал воқеликдан узилиб қолишнинг жиддий хавфини туғдиради, чунки ундаги умумий асосни бу мулоҳазани қўлловчи шахснинг ўзи шакллантиради»¹, деб таъкидлайди.

Ҳозирга қадар қонунда «оғир оқибат» тушунчаси шакллантирилмаган. Фақат Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорларида айрим жиноятларга нисбатан шундай оқибатларнинг намунавий рўйхати келтирилган.

Бу борада бир гуруҳ олимлар шахсга қарши жиноятларда бошқа оғир оқибатлар деганда, жиноят натижасида жабрланувчининг ўзини ўзи ўлдириши, баданга оғир шикаст етказилиши, жабрланувчининг ногирон бўлиб қолиши, шунингдек, агар гап ҳомиладор аёл ҳақида кетаётган бўлса, ҳомиланинг тушиши, бола туғиш қобилятини йўқотиши, руҳий касалга чалиниши, унга ОИТС (Орттирилган иммунитет танқислиги синдроми) касаллиги ёки оғир таносил касаллигининг юқтирилиши ва бошқа баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш белгиларини тавсифловчи оқибатлар келиб чиқиши тушунилади, деб таъкидлайдилар². Бунда, субъект ҳаракатлари билан оқибатлар ўртасида сабабий боғланиш мавжудлиги оғир оқибатларни унга айб сифатида қўйиш учун асос бўлади³.

М.Х. Рустамбоев эса, оғир оқибатлар деганда, сўроқ қилинувчининг ўзини ўзи ўлдириши ёки бошқача кўринишдаги ноқонуний сўроқ қилиш методларига норозилигини тушуниш лозим, деб ҳисоблайди⁴.

Мазкур масала юзасидан Р. Кобулов ҳамда А. Отажоновлар фикр билдириб, Жиноят кодекси 235-моддаси

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: 1972. – С. 139.

² А.А. Отажонов. Шахсга қарши жиноятлар. *Ўқув қўлланма* Т.: 2012.-Б.99.

³ А.А. Отажонов. Шахсга қарши жиноятлар. *Ўқув қўлланма* Т.: 2012.-Б.99.

⁴ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. VI том. Махсус қисм. Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар. Экология соҳасидаги жиноятлар. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар. Дарслик. Т.: "ILM ZIYO" 2011. Б 377.

учинчи қисмига мувофиқ, ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳаракатлар натижасида баданга оғир шикаст етказилиши ёхуд бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлиши мазкур жиноятнинг алоҳида оғирлаштирувчи белгилари сифатида назарда тўтилади, чунончи, эҳтиётсизлик натижасида жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлган жиний оқибатга бошқа оғир оқибатлар сифатида қаралмоғи лозим, деб ҳисоблайдилар.

Р. Кобулов ҳамда А. Отажоновнинг фикрига эътибор қаратадиган бўлсак, улар оғир оқибат ўлимни ҳам қамраб олади, деган фикрга келган. Худди шундай фикрни Ф. Тоҳиров суд амалиёти ва юридик адабиётларни таҳлил қилиш жараёнида, “ўлим жинсий зўрликнинг оғир оқибати сифатида баҳоланиши лозим¹” деб қайд этади.

Мазкур жиноят таркибининг *субъектив томони* мураккаб тузилиш хусусиятига эга бўлиб, айбнинг икки шаклини назарда тутди. Шу сабабдан, мазкур жиноятнинг субъектив томонини белгилашда субъектнинг қасд ва жабрланувчининг ўлими ҳамда бошқа оғир оқибатларга нисбатан эҳтиётсизлик шаклидаги муносабатни аниқлаш керак.

Маълумки, шахснинг қасдан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавфли оқибатлар юз берган ва шундай қилмишни қонун қаттиқроқ жавобгарлик билан боғлаган бўлса, бундай жиноят қасдан содир этилган деб топилади ва биз бундай жиноятни мураккаб айбли жиноят деб атаймиз. ЖК 235-моддасида назарда тутилган жиноятни содир этган шахснинг қасди айнан махсус мақсадга қаратилган бўлади. Бунинг натижасида келиб чиққан одам ўлими кўринишидаги оқибатга нисбатан унда қасд мавжуд

¹ Ф. Тоҳиров. Ўзбекистон Республикаси қонунига биноан жинсий жиноятлар учун жавобгарлик муаммолари. Юридик фанлари доктори илмий даражасини олиш учун дисс., Т., 2006, Б. 136.

бўлмайди. Боз устига ЖК 235-моддасидаги жиноятнинг бевосита объекти муносабатлар ҳисобланади. Шундай экан, агар айбдорнинг қасди бевосита жабрланувчининг ҳаётига қаратилган бўлса, бундай ҳолатда ЖКнинг шахснинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ нормалари ишга тушади. Ўз-ўзидан равшанки, бундай қилмиш иш ҳолатларига асосланиб, тегишинча ЖК 97-моддаси билан квалификация қилиниши мумкин.

Жиноят кодексининг 235-моддаси жабрланувчининг ўлимини қамраб олмаганлиги сабабли амалиётда жабрланувчининг ўлими рўй берганида қилмиш ЖКнинг 235-моддасининг тегишли қисми ҳамда ЖК 104-моддаси 3-қисмининг тегишли банди билан жиноятлар жами сифатида ёки ЖК 97-моддасининг 2-қисми билан квалификация қилинади.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 235-моддасининг 3-қисми “...оғир оқбатларга” деган сўзлардан кейин “жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса”, – деган сўзларни киритишни лозим деб ҳисоблаймиз. Чунки, Жиноят кодексининг 235-моддасида мақсад жабрланувчидан бирон-бир ахборот, жиноят содир этганлигига иқрорлик кўрсатуви олиш, уларни уларни содир этилган қилмиш учун ўзбошимчалик билан жазолаш ёхуд бирон-бир ҳаракатни содир этишга мажбурлаш мақсадида кўрkitиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар воситасида содир этилган қонунга хилоф руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатилади.

3.2. Айрим хорижий мамлакатлар жиноят қончилигида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаганлик учун жа-вобгарлик

Ҳуқуқий таққослаш анализи ЖКнинг 235-моддасида мустаҳкамланган нормаларнинг ўзига хослигини объектив ўрганиш, унинг ижобий ва салбий тарафларини, жавобгарлик белгиловчи жиноят қончилигини такомиллаштириш йўллари аниқлаш имконини беради. Шундай экан, қийноқни ЖКдаги жиноят сифатида тадқиқ қилишда хорижий мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кунда дунёнинг кўпчилиги давлатларида бу тусдаги қилмишлар учун жинойи жавобгарлик кўзда тутилган.

Хусусан, Австралия (1988), Озарбайжон (1999), Жазоир (2004), Англия (1988), Греция (1984), Испания (1978), Қозоғистон (2002), Камерун (1997), Қирғизистон (2003), Люксембург (2000), Македония (1996), Мальта (1990), Тунис (1999), Украина (2001), Ўзбекистон (1995) Франция (1992), Черногория (2003), Чили (1998), шунингдек, Лотин Америкасининг аксарият мамлакатлари жиноят қонунларида қийноқ жиноят сифатида қайд этилган¹.

Қийноқ расмий равишда амал қилган мамлакатлардан сўнгиси Исроил бўлиб, ушбу давлат Олий суднинг 1997 йил 26 сентябрдаги махсус қарори билан терроризмда гумон қилинаётган шахсларга нисбатан қийноқни қўллашга рухсат берилган ва бу бундай шахслардан ўзгача йўсинда кўрсатув олишнинг ҳамда шу орқали

¹ Додонов В.Н., Малиновский А.А. Основные тенденции развития зарубежного уголовного права // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2006, № 1.

тайёрланаётган террористик ҳаракатларнинг олдини олишнинг мураккаб ва мушқуллиги билан изоҳланган. Бироқ, дунё ҳамжамиятининг кескин салбий муносабати билан Олий суд 1999 йил сентябрда ўзининг янги қарори билан қийноқни қўллашни тақиқлади.

Биз ўрганаётган соҳага оид хорижий мамлакатлар жиноят қонунини ўрганишда тарихий сабабларга кўра бизнинг мамлакат қонунчилигига яқин бўлган МДХ давлатларининг қонунчилигини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шуни эътироф этиш керакки, қийноқ учун жиноий жавобгарлик МДХ қатнашчилари бўлган мамлакатлар, Украина, Озарбайжон, Ўзбекистон, Молдава, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, жиноят қонунчилигида мустаҳкамланган. Россия ва Беларусда алоҳида жиноят сифатида белгиланган нормалар мавжуд эмас. Масалан, Россия Федерацияси Жиноят кодексига қийноққа солиш жазони *оғирлаштирувчи ҳолат (63-модда; Қийнаш (117-модда; жиноят содир этиш усули кўрсатув беришга мажбур этиш (302-модда); ҳаёт ва соғлиққа қарши жиноятларда ўта шафқатсизликнинг тавсифи* сифатида қаралади. Россия Федерацияси жиноят кодексининг соғлиққа қарши қаратилган жиноятлар бобининг 117-моддаси “қийнаш” деб номланиб, Россия Жиноят кодексига қийноқ учун алоҳида жиноят таркиби йўқлиги учун эслатма тарикасида ушбу моддада **“қийноқ”**қа таъриф берилган. Унга асосан қийноқни содир этадиган субъект доираси чегараланмаган. Табиийки, ушбу қилмишни ҳар томонлама жиноят деб топиш ҳақида фикр юритиб бўмайди, боиси, амалдаги қонунчиликка асосан қийноққа солиш фақатгина бошқа жиноятларни содир этиш усули сифатида эътироф этилади. А.В. Бабушкин таъкидлаганидек, 2002 йилнинг бошида Давлат Думаси депутати Ю. Рыбаков РФ ЖКга қийноққа солганлик учун мустақил жавобгарликни на-

зарда тутувчи махсус моддани киритиш таклифини киритган. Аммо Давлат Думаси мазкур қўшимча жиноят қонунчилигининг тўлиқлиги ва тузилишини бузишини асослаб уни рад этган¹. Шундай бўлсада РФ томонидан қийноққа солишнинг ҳуқуқий баҳоланиши қийноққа солишнинг тақиқланиши шахс муҳофазасини назарда тутувчи умумий жиноят-ҳуқуқий норма (РФ ЖК 117-моддаси) билан ўрнатилганлигида ифодаланган.

Худди шундай, Беларусь Республикаси Жиноят кодексида қийноққа солганлик учун жавобгарлик тан жароҳати етказганлик учун жавобгарликни белгиловчи модда бўйича вужудга келиши белгиланган бўлиб, қийноққа солганлик учун алоҳида модда бўйича жавобгарлик белгиланмаган.

Украина Жиноят кодекси 127-моддаси² “Қийноқ” деб номланиб, мазкур моддада қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Украина ЖКнинг “Кўрсатув беришга машбур этиш” деб номланган 371-моддаси нисбатан жабрланувчига оғир тан жароҳати етказилган ҳолларда ёки зўрлик ишлатиб амалга оширилган ҳаракатлар қийноққа солиш деб эътироф этилмаган ҳолларда қўлланилади. Украина Жиноят кодекси 127-моддасининг 2001 йилги дастлабки таҳрири фақатгина икки қисмдан иборат бўлиб, мазкур жиноят субъекти умумий бўлган. 2005 йили эса, 127-модда икки қисм билан тўлдирилган бўлиб, модданинг 3-қисмида жиноятнинг махсус субъект — ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходими томонидан содир этилиши, 4-қисмида эса, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида одамнинг вафот этиши белгиланган. Шунингдек, Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари томонидан қийноққа солиш ҳолатларининг олдини олиш мақсадида 2005 йил 12 январда Украина ЖКнинг 127-мод-

¹ Бабушкин А.В. Карманная книжка жертвы пыток. 3 изд. М., 2002. С. 10-11.

² Уголовный кодекс Украины, (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20 октября 2013 года) .- Х.: Одесей, 2013. -256с. С.65.

даси 3-қисмига ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари томонидан қийноққа солганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи ўзгартириш киритилган бўлиб, мазкур жиноят учун 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси белгиланган.

Қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарликни либераллаштириш мақсадида 2008 йил 15 апрелда ЖКнинг 127-моддаси 3 ва 4-қисмлари чиқариб ташланган. Иккинчи қисмига эса, ўзгартириш киритилиб, хизматчининг ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарлик ва бунинг учун 3 йилдан 7 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси белгиланган. Ўз навбатида, мансаб ваколатини ва хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш (Украина ЖК 365-моддаси 2-қисми) ва кўрсатма беришга мажбурлаш (Украина ЖК 373-моддаси 2-қисми) жиноятларига “қийноққа солиш белгилари мавжуд бўлмаган ҳолда” қондаси киритилган¹.

Украинанинг 2009 йил 5 ноябрдаги Қонуни билан эса, Украина ЖК 127-моддаси 2-қисмига ирқий, миллий ёки диний кўролмасликдан қийноққа солганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Демак, Украина ЖК 127-моддасида жиноят субъекти ҳар қандай мансабдор шахс эканлиги назарда тутилган.

Озарбайжон Республикаси ЖК 133-моддасида 3-қисмга кўра, модданинг 1, 2-қисмларида кўрсатилган қийнаш жинояти мансабдор шахс томонидан ёки ўз хизмат ман-

¹ Михайленко Д.Г. (к.ю.н., доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія»)Кримінально-правова характеристика катування// Часопис Академії Адвокатури України – 13 (4'2011). Б.1-8; Катеринчук К.В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Катеринчук; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – 18 с.; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / М.І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. проф. М.І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юринком інтер, 2013. – 480 с.;Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М. В. Володько та ін.; за ред. М. І.Мельника, В.А. Клименка. – Вид. 3-тє, переробл. Тадопов. – К. : Юридична думка, 2013. – 352 с.

сабини суиестемол қилган ҳолда содир этилиши учун жавобгарлик белгиланган¹.

Шунингдек, Озарбайжон ЖК 111-моддасида (Ирқий камситиш (апартеид) ҳамда қийноққа солиш тақиқланган бўлиб, унга кўра: Бир ирқий гуруҳни камситиш учун бошқа ирқий гуруҳнинг устунлигини ташкил этиш ва таъминлаш мақсадида амалга оширилган ҳаракатлар: ирқий гуруҳнинг аъзоларини ҳаётга ва эркинликка бўлган ҳуқуқини тан олмаслик, яъни ирқий гуруҳнинг аъзоларини ва гуруҳларни ўлдириш, уларнинг соғлиғига офир шикаст ёки ақлий қобилиятларига жиддий зарар етказиш, уларга нисбатан қийноқ ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазо қўллаш, ноқонуний равишда озодликдан маҳрум этиш (Озарбайжон ЖК 111-моддаси) жиноий жавобгарликка асос бўлиши кўрсатилган².

Шунингдек, Озарбайжон Республикаси ЖКда қийноқнинг уюшган гуруҳ, жиноий уюшма томонидан содир этилганлиги учун ҳам жавобгарлик нормалари кўзда тутилган³.

Қозоғистон ЖК “Инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқларига қарши жиноятлар” деб номланган 3-бобида 141¹-моддаси⁴ “Қийноққа солиш” учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Мазкур модданинг биринчи қисмига кўра, Терговчи, суриштирув ўтказувчи шахс ёки бошқа

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / научное редактирование, предисловие д. ю. н., проф. И. М. Рагимова; перевод с азербайджанского Б.Э. Аббасова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 156–157.

² Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / научное редактирование, предисловие д. ю. н., проф. И. М. Рагимова; перевод с азербайджанского Б.Э. Аббасова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 156–157.

³ K.Salimov Məcburi saxlanılma yerlərində işgəncələrin qarşısının alınması (Предотвращение пыток в местах принудительного содержания)
<http://www.ombudsman.gov.az/view.php?lang=en&menu=105&id=997>

⁴ Изменения ИС «§» в Уголовный кодекс Кодекс дополнен статьей 141¹ в соответствии с Законом РК от 18.01.11 г. № 393-IV; внесены изменения в соответствии с Законом РК от 09.11.11 г. № 490-IV (см. стар. ред.)// Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениям дополнениями по состоянию на 28.06.2012 г.)// Источник: ИС Параграф WWW <http://online.zakon.kz>, дата последнего изменения документа: 2012.07.02

мансабдор шахс томонидан ёхуд уларнинг далолатчилиги билан ёки уларнинг сукут тарзидаги розилиги билан бошқа шахс томонидан ёки уларнинг рухсати билан қийноққа солинаётган шахсдан ёки учинчи шахсдан маълумотлар ёки иқрорлик олиш ёхуд у содир этган ёки у гумон қилинаётган қилмиш учун жазолаш, шунингдек қўрқитиш ёки уни ёхуд учинчи шахсни ҳар қандай мазмундаги дискриминацияга асосланган ҳар қандай сабаб билан мажбурлаш мақсадида қасддан жисмоний ва (ёки) руҳий азоб бериш, – ойлик ҳисоб қўрсаткичларининг икки юз бараваридан беш юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача маълум лавозимни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёхуд беш йилгача озодликни чеклаш ёки шу муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, деб белгиланган.

Мазкур модданинг иккинчи қисмида квалификацияловчи белгилари қўрсатилган бўлиб, буларга:

а) бир гуруҳ шахслар томонидан ёки бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб;

б) такроран;

в) соғлиққа ўртача оғирликдаги шикаст етказган ҳолда;

г) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга ёки вояга етмаган шахсга нисбатан содир этилса, – уч йилгача муддатга маълум лавозимни эгаллаш ёки маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда етти йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, дейилади.

Қозоғистон ЖК 141¹-моддаси учинчи қисмига кўра, ўша ҳаракатлар соғлиққа оғир шикаст етказилишига ёки эҳтиётсизликдан жабрланувчининг ўлимига олиб келган бўлса, – уч йилгача муддатга маълум лавозимни эгаллаш ёки маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда беш йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади¹, деб белгиланган.

¹ Изох. Қозоғистон ЖКга биноан, мансабдор шахсларнинг қонуний ҳаракатлари натижасида етказилган жисмоний ёки руҳий азоблар қийноққа солиш ҳисобланмайди. // Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениям дополнениями по состоянию на 28.06.2012 г.) // Источник: ИС Параграф WWW http://online.zakon.kz, дата последнего изменения документа: 2012.07.02

Қозоғистон ЖК 141¹-моддасида жазони оғирлаштирувчи белгилари, жумладан, “бир гуруҳ шахслар томонидан ёки олдиндан тил бириктириб” берилиши жазони индивидуаллаштирилишига хизмат қилади. Шунингдек, қийноққа солиш натижасида, ўртача оғир ва оғир шикаст етказиш алоҳида кўрсатилган. Мазкур модданинг 3-қисмида квалификация қилувчи белгиси сифатида қийноққа солиш натижасида соғлиққа оғир шикаст етказилиши ёки эҳтиётсизликдан жабрланувчининг ўлимига олиб келган ҳолатда жазони оғирлаштирилиши норманинг яна бир ўзига хослиги ҳисобланади.

Қирғизистон ЖК “Мансабдорлик жиноятлари” деб номланган 30-боби 305¹-моддасида “Қийноққа солиш” учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Жумладан, мазкур моддага кўра, мансабдор шахс томонидан ёки уларнинг рухсати ёки розилиги билан ҳар қандай бошқа шахс томонидан маълумотлар ёки иқрорлик олиш ёхуд у содир этган ёки у гумон қилинаётган қилмиш учун жазолаш, шунингдек қўрқитиш ёки маълум ҳаракатларни содир этишга мажбурлаш мақсадида қайсидир шахсга қасддан жисмоний ёки руҳий азоб бериш, – бир йилдан уч йилгача муддатга маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда уч йилдан беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади.

Юқоридагидан кўринадики, Қирғизистон ЖКда мазкур жиноят мансабдорлик жинояти сифатида эътироф этилган. Шунингдек, мазкур моддада квалификацияловчи белгилар алоҳида кўрсатилмаган. Бу эса, суд амалиётида мураккабликларга сабаб бўлади.

Молдова ЖК “Одил судловга қарши жиноятлар” деб номланувчи 14-бобининг 309¹-моддасида “Қийноққа солиш” учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган¹. Унга кўра,

¹ Уголовный кодекс Республики Молдова// Источник: ИС Параграф <http://online.zakon.kz>, дата последнего изменения документа: 2012.07.02

(1) мансабдор шахс ёки расмий тарздаги бошқа шахс томонидан ёхуд уларнинг далолатчилиги ёки рухсати ёки сукут тарзидаги розилиги билан шахсдан ёки учинчи шахсдан маълумотлар ёки иқрорлик олиш ёхуд у содир этган ёки у гумон қилинаётган қилмиш учун жазолаш, қўрқитиш ёки уни ёки учинчи шахсни маълум ҳаракатларни содир этишга мажбурлаш ёки ҳар қандай мазмундаги дискриминацияга асосланган ҳар қандай бошқа сабаб мақсадда қайсидир шахсга қасддан кучли оғриқ етказиш ёки жисмоний ёки руҳий азоб бериш, бундан оғриқ ва азоблар қонуний санкциялар натижасида етказилган бўлса, бундай санкциялардан ажралмас бўлса ёки уларнинг оқибатида эҳтиётсизликдан келиб чиққан ҳоллар мустасно, – икки йилдан беш йилгача муддатга маълум лавозимни эгаллаш ёки беш йилгача маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан жазоланади.

Макур модданинг 2 қисмида қийноққа солишни ташкил этиш ёки бундай ҳаракатларни содир этишга далолатчилик қилиш, – беш йилгача муддатга маълум лавозимни эгаллаш ёки маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, деб кўрсатилган.

Молдава ЖК 309¹-моддасининг учинчи қисмига кўра: 1 ва 2-қисмларида кўрсатилган ҳаракатлар:

а) вояга етмаганлиги ёки ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган шахсга нисбатан ёки кексайган ёши, касаллиги, жисмоний ёки руҳий камчилиги ёки бошқа омиллар натижасида ёрдамга муҳтож жабрланувчига нисбатан;

б) икки ёки ундан ортиқ шасхлар томонидан;

в) махсус қийноққа солиш қуроллари ёки шу мақсадларга мўлжалланган бошқа ашёлардан фойдаланган ҳолда;

г) масъулиятли давлат лавозимини эгаллаган шахс томонидан содир этилса, – икки йилдан беш йилгача

муддатга маълум лавозимни эгаллаш ёки маълум фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этган ҳолда беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, деб белгиланган.

Шунингдек, Молдова жиноят қонунчилигида қийноққа солганлик учун жавобгарлик белгиланган ЖК “Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар, ҳарбий жиноятлар” 1-бобининг “Инсонийликка зид муомала” номли 137-моддасида жавобгарлик белгиланган. Мазкур модданинг биринчи қисмида: жароҳатланганлар, касаллар, ҳарбий асирлар, фуқаровий шахслар, фуқаровий тиббий ходимлар ёки Қизил Хоч жамияти ва бошқа шундай турдаги ташкилотлар тиббий ходимларига, кема ҳалокати-га учраган шахсларга, шунингдек, душман қўлига тушган ҳар қандай бошқа шахсларга қасддан оғир азоб бериш ёки оғир тан жароҳатлари етказиш ёки соғлиғига бошқача оғир шикаст етказиш мақсадида ҳар қандай турдаги қийноққа солиш ёки инсонийликка зид муомалада бўлиш ёхуд кўрсатилган шахсларда тиббий, биологик ёки бошқача илмий тажрибалар ўтказиш – саккиз йилдан ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланиши белгиланган.

Мазкур модданинг иккинчи қисмига кўра, (модданинг биринчи қисмида кўрсатилган шахсларга нисбатан): а) душманнинг қуролли кучларида хизмат қилишга мажбурлаш; б) гаровга олиш; в) депортация қилиш; г) қонуний асоссиз бошқа жойга ўтказиш ёки озодликдан маҳрум этиш; д) қонунга хилоф тузилган суд томонидан суд муҳокама-ларисиз ёки қонунда белгиланган асосий ҳуқуқий кафо-латларга риоя қилмаган ҳолда жавобгарликка тортиш, – ўн икки йилдан йигирма йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, деб белгиланган.

Молдова ЖК 137-моддаси учинчи қисмига кўра, мод-данинг биринчи қисмида кўрсатилган шахсларни қонуний судсиз қийноққа солиш, тан жароҳатлари етказиш, қириб

юбориш ёки ўлим жазосига маҳкум этиш, – ўн олти йилдан йигирма йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш ёки умрбод озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади, деб белгиланган.

Юқоридагиларни умумлаштириб айтиш мумкинки, қийноқни жиноий-ҳуқуқий тақиқлашга қаратилган ҳуқуқий нормаларнинг шакллантирилишида бу каби фарқлар бўлишига қарамасдан, фикран амалда бир-бирига ўхшашдир. Фақатгина баъзи мамлакатлар қонунчилигида, жумладан, Россия Федерацияси, Беларусь Республикаси жиноят қонунида қийноқ оғирлаштирувчи ҳолат ёки жиноят содир этиш усули сифатида қаралади.

Бошқа хорижий мамлакатларнинг жиноят қонунчилиги қийноқ учун жиноий жавобгарлик белгилашда янада турли хиллиги билан ажралиб туради.

Австрия ЖКнинг 83§ 2-қисмига кўра, шахснинг содир этган қилмиши “бошқа шахснинг жисмоний бутунлигига нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлиш (қийнаш) ва бунинг оқибатида эҳтиётсизлик натижасида баданга шикаст етказиш ёки соғлиққа зиён етказиш” сабаб бўлса, бундай қилмиш жиноий жавобгарликка сабаб бўлади¹. Бундан ташқари, таҳлил қилинган модда қийнашни ҳам қамраб олади. Бунда дастлабкиси баданга ёки соғлиққа шикаст етказилишига сабаб бўлган қийнаш учун жавобгарликни тартибга солса, сўнггисига кўра, жавобгарлик келиб чиқиши учун эса, ҳеч қандай оқибат талаб қилинмайди. Фақатгина аҳамиятли даражадаги зўрлик ишлатилган уч ёки ундан ортиқ эпизоднинг мавжуд бўлиши етарли бўлади.

Австрия ЖКнинг 92-§да кичик ёшлилар ва вояга етмаганларга ёки ожиз аҳволдаги шахсларга нисбатан содир этилган қийнаш учун алоҳида жавобгарлик белгиланган.

¹ Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья д. ю. н., проф. С.В. Миллюкова; предисловие Генерального прокурора Австрии, доктора Эрнста Ойгена Фабрици; перевод с немецкого Л. С. Вихровой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 134-135.

Бу моддага асосан “ўзининг таъминотида ёки васийлигида бўлган ва ўн саккиз ёшга тўлмаган ёки ночорлиги, касаллиги ёки ақли заифлиги туфайли ожиз аҳволдаги бошқа шахснинг жисмоний ёки рухий азобланишига сабаб бўлган қийнаш” жиноятини содир этган шахс жавобгарликка тортилади¹. Мазкур нормада жисмоний ва рухий азобланишга урғу берилади, лекин келиб чиқиш усули ҳақида ҳеч нима дейилмайди.

Бизнинг фикримизча, Дания ЖКнинг 245§да ҳам қийноқ жиноятининг аломатлари кўзга ташланади. Бу нормада “нисбатан қайғули ёки шафқатсиз ёки хавfli характерда ёки шафқатсизликда айбланган ҳужум” содир этган шахснинг жавобгарлиги назарда тутилади².

Таиланд ЖКнинг 296-моддасида жавобгарлик назарда тутилган “қийноқ ёки шафқатсиз равишда жисмоний зарар етказиш” жиноятини ҳам қийноқ сифатида баҳолаш лозим³.

Испания ЖКнинг “Қийноқ ва рухий бутунликка қарши бошқа жиноятлар” деб номланувчи VII бўлимида “жиддий равишда шахснинг шаъни ва кадр-қимматини хўрловчи муносабатда бўлиш” учун жавобгарлик белгиловчи 173-модда мавжуд⁴. Айни бўлимнинг 174-моддасида мансабдор шахс томонидан содир этилган қийноқ учун жавобгарлик назарда тутилган. Шунингдек, Испания

¹ Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья д. ю. н., проф. С.В. Милюкова; предисловие Генерального прокурора Австрии, доктора Эрнста Ойгена Фабрици ; перевод с немецкого Л.С. Вихровой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 141.

² Уголовный кодекс Дании / научное редактирование и предисловие к.ю.н. С.С. Беляева; перевод с датского и английского к.ю.н. С.С. Беляева, А. Н. Рычевой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 185.

³ Уголовный кодекс Таиланда / науч. редактирование и предисловие д.ю.н., проф. А.И. Коробеева, д.ю.н., проф. Ю.В. Голика. – М.: Юридический центр Пресс, 2005. – С. 151-153.

⁴ Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисловием д.ю.н., проф. Н.Ф. Кузнецовой и д.ю.н., проф. Ф.М. Решетникова. – М.: Зерцало, 1998. – С. 60.

ЖКнинг 153-моддасида гап сурункали жисмоний зўрлик ишлатиш ҳақида боради¹.

Бироқ, юқоридаги ҳолатларда жисмоний шикаст етказганлик учун жавобгарлик Испания ЖКнинг 177-моддаси билан белгиланади. Испания ЖКнинг 153-моддасида “эр (хотин)ига ёки доимий ўзаро ҳаёт тарзи кечириш каби муносабатларида бўлаётган шахсга ёки биргаликда яшаб турган, васийлик қилаётган ёки муомаллага лаёқатсиз бўлган ўзининг болаларига ёки эр (хотин)и ёки бирга яшовчисининг болаларига нисбатан муттасил жисмоний зўрлик ишлатиш” учун алоҳида жавобгарлик назарда тутилган. Кўриниб турибдики, бу норма Австрия ЖКнинг 92§ билан бир қатор умумийликларга эга. Бошқа белгиларга эга бўлган қийнаш Испания ЖКга кўра баданга шикаст етказиш учун жавобгарликни назарда тутувчи моддалар билан квалификация қилинади.

Қийноқ учун жавобгарликка бўлган бундай ёндашувни Франция ЖКда ҳам кузатишимиз мумкин. Франция ЖКнинг “Шахс дахлсизлигига қасддан тажовуз қилиш” деб номланувчи I бўлимнинг II – “Шахснинг жисмоний ва рухий дахлсизлигига тажовузлар” бобининг 1§ “Қийноқлар ва шафқатсиз муносабатлар”ни тартибга солади. Бу параграфда шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлиш ва қийноқнинг жиноят-хуқуқий тақиқланиши кўзда тутилган. Бундай қилмишларнинг муттасил равишда вояга етмаган, ўн беш ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан ёки ёши, касаллиги, майблиги, жисмоний ёки рухий нуқсони туфайли ожизлиги ёки ҳомиладорлиги кўриниб турган ёки айбдорга аён бўлган шахсларга нисбатан содир этилиши Франция ЖКга кўра, “Қийноқлар ва шафқатсиз муносабатлар”ни содир этишнинг квалификация қилиш белгисидир.

¹ Каранг: Уголовный кодекс Испании / пер. с исп. В.П. Зыряновой, Л.Г. Шнайдер / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова. – М., 1998. – С. 54.

Мазкур кодекснинг 222¹-моддасида шахсга нисбатан қийноққа солиш ёки шафқатсиз ҳаракатларни қўллаш – ўн беш йил муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади дейилса, 222²-моддасида 222¹-моддада кўрсатилган ҳаракатлар қасддан одам ўлдириш ёки номусга тегиш жиноятлари билан бевосита боғлиқ ҳолда содир этилса – умрбод озодликдан маҳрум этиш билан жазоланиши белгиланган.

Мазкур бўлимнинг 2§ зўрлик ишлатиб содир этиладиган қилмишлар учун жавобгарликни назарда тутати. Бунда Франция ЖКнинг алоҳида ажратилган 222¹⁴-моддаси юқорида санаб ўтилган “ожиз аҳволдаги шахс”ларга нисбатан зўрлик ишлатиб содир этилган қилмишлар учун жавобгарликни кўзда тутати¹.

Германия Федератив Республикаси ЖКнинг 225§ васийлик қилувчи шахсларнинг ўн саккиз ёшга тўлмаган, шунингдек касаллик ёки жисмоний нуқсони туфайли ожиз аҳволдаги ўзининг қарамоғида ёки васийлигида бўлган; айбдорнинг оила аъзоси бўлган; айбдорга моддий жиҳатдан қарам бўлган ёки қарамоғига топширилган; хизмат доирасида ёки иш муносабатларида айбдорга қарам бўлган шахсларга нисбатан азоблаш ёки қийнаш жиноят сифатида эътироф этилади ва бундай жиноятини содир этган шахсларга нисбатан жиноий жавобгарлик белгилайди². Қийнаш характерида бўлган бошқа қилмишлар ГФР ЖКнинг баданга шикаст етказишга оид моддалари билан квалификация қилинади³. Буни ҳам қийноқ деб ҳисобласак бўлади.

¹ Уголовный кодекс Франции / науч. редактирование к.ю.н., доц. Л.В. Головки, к.ю.н., доц. Н.Е.Крыловой; перевод с французского и предисловие к.ю.н. Н.Е. Крыловой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 178-193.

² Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. статья д.ю.н., проф. Д.А. Шестакова; предисловие доктора права Г.Г. Йешека; перевод с немецкого Н.С. Рачковой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 380.

³ Уголовное право зарубежных государств. Учебное пособие / Под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, 2003. – С. 388.

Хитой Халқ Республикасининг Жиноят кодекси 247-моддасида адлия ходимлари томонидан гумон қилинувчи ёки айбланувчидан мажбурий тан олиши мақсадида, шунингдек, мажбурий гувоҳлик кўрсатмалари беришга эришиш учун қийноқ учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу модданинг 2-қисмида: ўша ҳаракатлар жабрланувчининг соғлиғига зарар етказса ёки ўлим келиб чиқса, жавобгарликнинг оғирлаштирилиши кўрсатилган.

Шунингдек, Хитой Жиноят кодекси 307-моддасида Зўрлик ишлатиш, қўрқитиш, оғдириб олиш ёки бошқача усуллар билан гувоҳнинг гувоҳлик кўрсатмаларини беришига тўсқинлик қилиш ёки уни ёлғон кўрсатмалар беришга мажбурлаш — уч йилгача озодликдан маҳрум этиш ёки қисқа муддатли қамоқ жазоси билан жазоланади, дейилади. Ушбу қилмишнинг оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этилиши — уч йилдан етти йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси билан жазоланади.

Хитой ЖК 307-моддаси иккинчи қисмига кўра, оғирлаштирувчи ҳолатларда далилларни йўқотиш ёки қалбакилаштиришда иштирок этувчи томонларга кўмаклашиш — уч йилгача озодликдан маҳрум этиш ёки қисқа муддатли қамоқ жазоси билан жазоланади, деб белгиланган.

Хитой ЖК 307-моддаси учинчи қисмида ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган ҳаракатлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари томонидан содир этилса — қонунда белгиланган жазоларнинг энг оғири билан жазоланади, деб белгиланади.

Шундай қилиб, қийноқ учун жавобгарлик белгилаш борасидаги хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиб, қуйидаги асосий хулосаларга келишимиз мумкин.

1. Ёндашишларнинг сезиларли даражада турлича бўлишига қарамадан, кўпчилик мамлакатларда қийноқ учун жавобгарлик айнан жиноят қонунчилиги билан белгиланади.

2. Кўпгина МДХ иштирокчиси бўлган давлатларда қийноқ учун жавобгарлик белгилловчи жиноий-ҳуқуқий нормалар мустақил нормалар сифатида, айримларида масалан, Россия, Беларусь Республикасида жавобгарликни оғирлаштирувчи усул сифатида берилган.

3. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Франция ва Испания қонунчилиги жисмоний ва руҳий таъжовуз учун жавобгарликни алоҳида гуруҳ нормаларда мустаҳкамлайди. Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 235-моддасида ҳам жисмоний ва руҳий таъсир кўрсатиш алоҳида ажратиб кўрсатилади. Лекин, БМТнинг “Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши” конвенцияда қийноқнинг белгиларидан бири қасддан етказиладиган **кучли жисмоний** ёки **руҳий оғриқ** ёхуд **азоб** сифатида кўрсатилган. Юқоридаги конвенция талабларига асосан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 235-моддаси 1-қисми диспозициясида кучли **руҳий азоб** ёки **жисмоний оғриқ** етказиш тушунчаси билан тўлдирилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

ХУЛОСА

I. Жиноят қонунини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар:

1. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, миллий ва хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг илмий ишларида келтирилган “қийноқ” тушунчасини таҳлил қилган ҳолда шундай хулосага келдикки, шафқатсиз муомала ёки муомала ва жазолашнинг инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турлари ҳам қийноқ ҳолатларига қараганда азоб беришнинг унча оғир бўлмаган даражасини ўз ичига олувчи ёмон муомалани ифодаловчи юридик атама ҳисобланади. Лекин мазкур тушунчалар бир хил тушунчалар эмас. Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси ЖК 235-моддасини **“Қийноқ”** деб номланишини таклиф қиламиз.

2. Ушбу жиноятни содир этиш натижасида, яъни уриш, дўппослаш натижасида баданга маълум бир оғирликдаги шикаст етади. Фикримизча, жабрланувчига мазкур жиноят натижасида енгил шикаст етказилган бўлса, қилмиш жиноятлар жами бўйича квалификация қилинмайди. ЖК 235-моддасининг 1-қисми билан квалификация қилишнинг ўзи етарли ҳисобланади. Шунингдек, мазкур жиноят натижасида баданга оғир шикаст етказилса, ЖК 235-моддаси 3-қисми билан, баданга ўртача оғир шикаст етказилган ҳолатда эса, ЖК 105-моддаси ҳамда ЖК 235-моддаларининг тегишли қисми билан жиноятлар жами сифатида квалификация қилинади. Фикримизча, Жиноят кодексининг 235-моддаси таркибида **“ўртача оғир шикаст етказилишига олиб келса”**, деган нормани киритиш керак.

3. **Ушбу қилмиш натижасида**, жабрланувчининг ўлимига олиб келган ҳолларда мазкур кодекснинг 235-моддасининг тегишли қисми ҳамда 104-моддаси 3-қисмининг тегишли банди билан жиноятлар жами сифатида ёки 97-моддасининг 2-қисми билан квалификация қилинади. Фикримизча, ЖК 235-моддасининг 3-қисми **“...оғир оқибатларга”** деган сўзлардан кейин **“жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса”**, деган сўзларни киритиш лозим.

4. ЖКнинг 235-моддаси 2-қисм д бандига **“қария, ногирон ёки ожиз аҳволдаги шахсга”** сўзларини қўшишни таклиф этамиз.

5. Бундан ташқари, ЖКнинг 235-моддасининг барча қисмлари санкциясида ушбу жиноятни содир этганлик учун муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш жазоси қўшимча жазо сифатида киритилиши лозимлиги мақсадга мувофиқ. Ушбу жазо фақатгина ушбу модданинг 3-қисмида назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддаси 1-қисми санкциясида 3 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган.

Фикримизча, қийноқнинг халқаро ҳамжамият томонидан оғир жиноят сифатида эътироф этилишини инobatга олиб, ҳамда миллий қонунчилигимизга асоан ушбу жиноятнинг ижтимоий хавфлилигидан, жамият учун ижтимоий хавфлилик даражаси юқори эканлигини инobatга олган ҳолда ЖКнинг 235-моддаси 1-қисми санкциясида назарда тутилган ахлоқ тузатиш ишлари жазосини олиб ташлаш ва ушбу жиноятларни содир этганлик учун фақатгина озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

II. Жиноят-процессуал қонунини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар:

1. “Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши” Конвенциянинг 3-моддасида “Ҳеч қайси иштирокчи давлат қайсидир шахсни бошқа давлатга агар унга у ерда қийноқ қўлланилиши мумкин, деб ўйлашга жиддий асослар мавжуд бўлса, уни жўнатмаслиги, қайтармаслиги ёки бермаслиги керак”, дейилади.

Мазкур қонидани мамлакатимиз қонунчилигига ҳам жорий қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаб, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган шахсни хорижий давлатга ушлаб беришни рад этиш”, деб номланган 603-моддасига **“шунингдек, шахсни қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш ёхуд инсоннинг асосий ҳуқуқларини бузувчи хатти-ҳаракатларга дучор қилиниши эҳтимоли бўлса”** деган жумлани киритишимиз лозим.

III. Шу билан бир қаторда, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллашга оид жиноят ишларида қонун нормаларини тўғри қўллаш юзасидан **Олий суд Пленуми қарорининг қабул қилиниши мақсадга мувофиқ бўлар эди.** Бу суд амалиётида юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни олдини олишга хизмат қилади деб ўйлаймиз.

IV. Мазкур соҳадаги муаммоларнинг ечимига фақатгина қонунчиликни такомиллаштириш билан эришиш мушкул. Шу боисдан, ушбу йўналишдаги ҳуқуқий тарғибот ва оммавий ахборот воситалари орқали тушунтиришлар олиб бориш ўзига хос аҳамиятга эга. Жумладан:

- шахсларнинг суриштирув ва дастлабки терговдаги, жазони ижро этиш вақтидаги ҳуқуқларини тушунтиришга қаратилган тарғибот ишларини олиб бориш;

- қийноққа қарши қаратилган тезкор кидирув ва тергов ҳаракатларини амалга ошириш учун халқаро стандартларни ўзида мужассам этган методик қўлланмалар ишлаб чиқиш;

- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг қийноққа оид жинойӣ ҳаракатларни бартараф этиш юзасидан муайян дастурларни ишлаб чиқиш;

- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимларининг тизимли малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш жараёнини янада такомиллаштириш;

- қийноқни тақиқланиши ҳамда олдини олиш юзасидан давлат ва жамоатчилик назоратининг самарали механизмларини яратиш;

- озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни кенгроқ қўллаш ҳамда ярашув институти нормаларини янада кенгайтириш;

- ҳуқуқий, социологик, гуманитар ва бошқа соҳаларда фундаментал илмий тадқиқотлар қўламини кенгайтириш зарур бўлади.

**Каримов Хуршид Акрамович
Облакулов Давлат Олтинбоевич**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ
ҚОНУНИДА ҚИЙНОҚҚА СОЛИШ ВА БОШҚА
ШАФҚАТСИЗ, ҒАЙРИИНСОНИЙ ЁКИ
ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ МУОМАЛА
ҲАМДА ЖАЗО ТУРЛАРИНИ ҚЎЛЛАГАНЛИК
УЧУН ЖАВОБГАРЛИК**

Ўзбек тилида

Мухаррирлар: *А. Омонов,
Г. Ортиқхўжаева*
Техник муҳаррир: *А. Аҳмедов*
Компьютерда
саҳифаловчи: *Ш. Расулов*

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги
«Адолат» нашриёти. Нашр. лиц. АИ № 228, 16.11.2012.
100192, Тошкент шаҳри, Буюк ипак йўли кўчаси, 69-уй.
Телефон: 8 (371) 268-28-41, 268-28-56.
Веб сайт: www.adolatnashr.uz
e-mail: info@adolatnashr.uz

Босишга рухсат этилди 01.07.2014 й.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. «AntiquaUz» гарнитураси.
Офсет усулида чоп этилди. Босма табоғи 10,5.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,75. Адади 50 нусха.
...-сонли буюртма. Нархи шартнома асосида.